

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Genel Sekreteri Fransız Gezgin Vital Cuinet'nin Gözüyle Urfa Sancağı (1890)

Urfa Sanjak Through The Eyes of French Traveller Vital Cuinet, Secretary General of The Administration of The Debt Administration (1890)

Mustafa DAĞ^{a*}

^a Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4571-8115

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 16 Ekim 2023

Kabul tarihi: 9 Ocak 2024

Anahtar Kelimeler:

Vital Cuinet,

Urfa Sancağı,

Osmanlı,

Fransa,

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi.

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1854 yılında başlatmış olduğu dış borçlanma serüveni 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasına neden olmuştu. Alacaklı devletlerin kurmuş olduğu bu idarenin genel sekreterlik görevi 1880-1892 yılları arasında Vital Cuinet tarafından icra edilmişti. Vital Cuinet, görevi başındayken Anadolu'nun belirli bölgelerini gezerek Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, mali, ekonomik, coğrafi ve demografik yapısı hakkında notlar tutmuştu. Bu notlardan hareketle Osmanlı yönetimine verilen borçların tahsil edilip edilemeyeceği sorusuna cevap aranmıştı. Yapmış olduğu araştırma ve izlenimler sonucunda toplamış olduğu verileri görevinin resmî olarak sona ermesinden sonra Paris'e giderek 1892 yılında bir kitap hâline getirmişti. *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De L'Asie-Mineure* adıyla basılan bu eser dört ciltten oluşmaktadır. 1890 yılında Urfa sancağını ziyaret eden gezginin bölgeyle ilgili izlenimleri ikinci ciltte yer almaktadır. Bu çalışma, Cuinet'nin tutmuş olduğu kayıtlar esas alınarak XIX. yüzyıl sonlarında Urfa'nın idari, mali, ekonomik, coğrafi ve demografik yapısının ortaya çıkarılması amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde ana kaynak olarak Vital Cuinet'nin eserinin yanı sıra vilayet salnameleri, arşiv belgeleri ve araştırma-inceleme eserlerden de istifade edilmiştir. Bu doğrultuda yapılan araştırma neticesinde Vital Cuinet'nin eserinde, Urfa sancağının idari yapısı, mali durumu, ekonomik yapısı, coğrafi konumu ve demografik yapısı hakkında ayrıntılı bilgilere yer verdiği görülmüştür.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: October 16, 2023

Accepted: January 9, 2024

Key Words:

Vital Cuinet,

Sanjak of Urfa,

Ottoman,

France,

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi.

ABSTRACT

The foreign borrowing adventure that the Ottoman Empire started in 1854 led to the establishment of the Düyûn-ı Umûmiyye Administration in 1881. Between 1880 and 1892, Vital Cuinet served as the general secretary of this administration established by the creditor states. While on duty, Vital Cuinet travelled to certain regions of Anatolia and took notes on the administrative, financial, economic, geographical and demographic structure of the Ottoman Empire. Based on these notes, an answer was sought to the question of whether the debts given to the Ottoman administration could be collected. After the official end of his mission, he travelled to Paris and compiled the data he had collected as a result of his research and impressions into a book in 1892. Published under the title *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De L'Asie-Mineure*, this work consists of four volumes. In 1890, the traveller visited the Sanjak of Urfa and his impressions of the region are included in the second volume. This study aims to reveal the administrative, financial, economic, geographical and demographic structure of Urfa in the late nineteenth century based on Cuinet's records. Within the framework of this purpose, in addition to Vital Cuinet's work as the main source, provincial salnames, archival documents and research-study works were also used. As a result of the research conducted in this direction, it has been observed that Vital Cuinet's work includes detailed information about the administrative structure, financial status, economic structure, geographical location and demographic structure of Urfa sanjak.

EXTENDED ABSTRACT

Subject and Scope of the Research: The subject of this study is the records kept by Vital Cuinet, the secretary general of the Düyûn-ı Umûmiyye Administration, about the sanjak of Urfa in 1890. The notes kept by the French traveller Vital Cuinet in 1890 on the historical importance, administrative structure, geographical location, climate and natural conditions, demographic structure, economy, industry, trade and education structure of Urfa sanjak are evaluated within the scope of the study.

Purpose and Method of the Study: In 1890, as a result of the research carried out by Vital Cuinet in the sanjak, his notes on the administrative, economic and social structure of the sanjak of Urfa were analysed and the main purpose of this study is to determine the developments in this field in the sanjak. In the introduction, the reader is prepared for the main topic by giving information about the establishment process of the Düyûn-ı Umûmiyye Administration and Vital Cuinet. Under the first heading of the main topic, the historical importance of the Sanjak of Urfa is discussed. The administrative structure of the sanjak of Urfa under the second heading and the demographic structure under the third heading are mentioned. Under the fourth heading, the educational structure of the sanjak, and in the fifth section, the developments in agriculture and animal husbandry in the sanjak of Urfa are mentioned. Finally, the sixth chapter focuses on the industrial structure and commercial activities of the sanjak.

Sources of Research: The main source of the study is *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie-Mineure* written by Vital Cuinet. In addition, the Ottoman Archive of the Presidency of the Republic of Turkey, research-study works and provincial salnames were also used.

Findings: Launched in 1854, the foreign borrowing adventure led to the establishment of the Düyûn-ı Umûmiyye Administration, which would cause the Ottoman economy to fall under the control of creditor states. The person who would carry out the field research of the administration was the general secretary Vital Cuinet. Between 1880 and 1892, the French traveller travelled to Trabzon, Erzurum, Bitlis, Sivas, Ankara, Adana, Baghdad, Basra, Aleppo, Algeria, Diyarbakir, Van, Mosul, Crete, İzmir, Kastamonu, Bursa and İstanbul.

The information he provides on the history of the region is extremely limited. Namely, although he includes information that the Seleucid Empire dominated the region and that Urfa and its surroundings came under the control of the Osroene Kingdom after the Seleucids, he did not include information about the rule of Urfa and its surroundings by the Roman Empire between 244 and 395, the Byzantine Empire between 395 and 637, and the Muslims between 637 and 1098. In particular, he did not mention the periods of the Umayyads, Abbasids, Hamdanids, Numeyris and Seljuks when the region was under Islamic rule. Although he mentioned the attacks and looting of the Timurid Empire in the region, he did not record data on the looting of the region by the Tatars, who had previously been part of the Mongols in 1244. Although he states the foundation date of the Crusader Count of Urfa as 1092, many sources in the literature indicate that this count was founded on 10 March 1098. Although he provided information about the Crusader Counties, he did not mention the rule of the Zengids between 1144 and 1182 and the Ayyubids between 1182 and 1260. Although he states that Urfa and its surroundings were taken from the Mamluk Empire by the Ottoman Empire in 1517 by Yavuz Sultan Selim, he does not mention the rule of the Karakoyunlu and Akkoyunlu before the region came under Ottoman rule.

The traveller, who also gave information about the settlement area of the sanjak, mentioned that Urfa was founded on two hills located right next to the Halilürrahman spring. Although he did not mention the names of these two hills, they were identified as Telfutur and Damlacık. Another issue Cuinet mentioned was the administrative structure of the sanjak. Giving detailed information about the administrative structure of the sanjak, the traveller stated that Urfa was a sanjak of the Aleppo province and consisted of Birecik, Rumkale and Suruç accidents in addition to the central accident, and that there were 10 sub-districts, 1,239 villages and 17 settlements affiliated to these accidents. Giving information about the demographic structure, Cuinet stated that the total population of the sanjak was 143,485 people, of whom 122,665 were Muslims, 20,453 were Christians and 367 were Israelis. While the Muslim population was predominantly Turkish and Kurdish, he also drew attention to the presence of other nationalities. The Christian population consists of Greeks, Armenians, Chaldeans, Latins, Gregorians, Jacobite Syriacs and Protestants.

When the data on the educational structure of the sanjak is analysed, it is stated that in 1890, a total of 3,084 students were receiving education in 104 educational institutions in the Urfa sanjak. When we look at the distribution of these students, we see that there were 600 students in 25 madrasas, 202 students in 3 Rüştiye Schools and 1,016 students in 53 Sıbyan Schools. Accordingly, he determined that there were a total of 81 educational institutions for Muslims in the sanjak and that the number of Muslim students receiving education here totalled 1,818. When the number of schools for non-Muslims is analysed, it is stated as 23. The number of students studying here was 1,266.

Another subject mentioned by the traveller about the sanjak is agriculture and animal husbandry. Accordingly, he stated that wheat, barley, oats, burchak, millet, sesame, rice, green beans, dry beans, chickpeas, lentils, hemp, yam, cotton, tobacco, liquorice, fig, hazelnut, pistachio, pomegranate, watermelon, melon, apple, pear, apricot, apricot, onion, garlic, olive, grape, sumac and cumin were grown in the sanjak. It was mentioned that animal husbandry is also widely practiced in the region, which has a land structure suitable for agriculture. In this context, it was stated that sheep, goat, ox, cattle, bull, cow, horse, mule, donkey, camel, chicken, turkey, duck and bee are among the animal species. The region is not developed in terms of industry and trade.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan itibaren başlayan ekonomik bunalım 1854 yılında krize dönüşmüştü (Şeker, 2007, s. 122-124). 1853 ile 1856 yılları arasında Osmanlı ile Rusya arasında yaşanan Kırım Savaşı'nın getirmiş olduğu mali yükümlülüklerle birlikte imparatorluk yönetimi dış borç arayışına girişmişti (Anbar, 2009, s. 29-31; Ceyhan Koç, 2010, s. 146). Bu arayışın temel nedeni ise var olan ekonomik kriz sürecinde Kırım Savaşı'nın finansman desteğini sağlamak olmuştur (Eldem, 1994, s. 11-13; Ezer, 2012, s. 37). Bu arayışlar çerçevesinde İngiltere ile yapılan görüşmeler¹ neticesinde 3.000.000 sterlin tutarında borç alınması kararlaştırılmıştır (Arı, 2002, s. 47; BOA. HR. SFR.3. 16/12; Tunçel, Yıldırım, 2014, s. 7). Alınan bu borca karşılık belirlenen faiz oranı ise %6'dır (Can, 1978, s. 13; Ünal, 2012, s. 235; Uğur, Karabulut, 2018, s. 41). Borca karşılık Mısır valisinden alınan vergi gelirleri teminat olarak gösterilmişti (Yıldız, 2007, s. 119; Erdoğan, 2014, s. 194; Belin, 1999, s. 476-477). Böylece Osmanlı İmparatorluğu için dış borçlanma serüveni başlamıştı.

1854² yılında başlayan dış borçlanma serüveninin giderek artış göstermesi, Osmanlı mali disiplinin bozulmasına yol açmıştı (Şahin, 2017, s. 5-6). Bu nedenle 1875 yılına kadar Osmanlı yönetiminin daha önce almış olduğu borç taksitlerini ödemek için sürekli dış borca başvurmak zorunda kalmıştı. Bu doğrultuda on beş kez dış borçlanmaya gidilmişti (Kılınçkaya, 2005, s. 310-311). Yapılan tüm borçlanmalardan Osmanlı yönetiminin elde etmiş olduğu ana para miktarı 127.000.000 Osmanlı lirasıyken, uygulanan faiz oranlarıyla birlikte borçlanmış olduğu tutar ise toplamda 239.500.000 Osmanlı lirasıydı (Dağ, 2023, s. 58). Bu tutarın taksitler şeklinde geri ödenmesi doğrultusunda hazırlanan ödeme planına göre Osmanlı yönetiminin yıllık olarak ödeyeceği taksit tutarı 13.200.000 Osmanlı lirası olarak belirlenmişti (Tokdemir, 1985, s. 41). Buna karşın Osmanlı maliyesinin yıllık tüm gelirleri 18.000.000 Osmanlı lirasıydı (Pamuk, 2019, s. 231; Ünal, 2012, s. 236). Bu bilgilerden hareketle Osmanlı yönetiminin yıllık borç taksitlerini eksiksiz ve düzenli olarak ödeyebilmesi için yıllık mali gelirlerinin neredeyse tamamını vermesi gerektiği çıkarımı yapılabilir. Bu durum ise kamu faaliyetlerinin idamesini sekteye uğratacağından dolayı imkânsız gözükmekteydi. Nitekim 1875 yılında Osmanlı yönetimi moratoryum ilan ederek dış borç taksit ödemelerinin durdurulduğunu ilan etmek zorunda kalmıştı (Kazgan, 2002, s. 26; Öztürk, 2007, s. 108; Birvural, 2019, s. 120). Daha sonra yapılan görüşmeler neticesinde 30 Ekim 1875 tarihinde ilan edilen Ramazan Kararnamesi çerçevesinde iç ve dış borç taksitlerinin sadece yarısının ödenebileceğini açıklamıştı (Yılmaz, 2011, s. 60-64). Alınan bu karara tepki gösteren alacaklı devletlerin itirazlarına rağmen Osmanlı yönetimi 1876 yılının Nisan ayında taksit ödemelerinin tamamının durdurulduğunu ilan etmişti (Güner Sayar, 2021, s. 370).

Ortaya konulan tepkiler ve oluşturulan tüm siyasi baskılara rağmen 1877 yılına kadar dış borç taksit ödemeleri yapılamamıştı. Ancak 1877-1878 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında meydana gelen savaş³ neticesinde gerçekleştirilen Berlin Barış Müzakerelerinde ele alınan konulardan biri de dış borçlar meselesi olmuştur (Çetin, 2018, s. 242-244; Yılmaz, 2003, s. 67; Geyikdağı, 2008, s. 79). Burada alınan kararlar çerçevesinde dış borçların ödenmesi için taraflar arasında müzakereler başlatılmıştı. Yapılan görüşmeler

¹ Bu görüşmeleri Osmanlı Devleti adına Ticaret Nazırı Mehmet Namık Paşa yürütmüştü (Badem, 2009, s. 68).

² 1854 yılında başlanan borçlanma neticesinde ödemesine başlanan borç taksitlerinin sonuncusu 1954 yılında ödenmiştir (Tabakoğlu, 2015, s. 313).

³ Savaş, Rumî 1293 yılında meydana geldiğinden dolayı literatürde 93 Harbi olarak geçmektedir (Şakar, 2018, s. 2).

neticesinde 20 Aralık 1881⁴ tarihinde Muharrem Kararnamesi ilan edilmişti (Müderrişoğlu, 2013, s. 105-107). Bu kararname 21 maddeden oluşmakla birlikte (Ergüder, 2020, s. 475; BOA. Y. A. HUS. 175/62) alacaklı Avrupalı devletlerin alacaklarını tahsil etmesi için uluslararası bir idarenin kurulmasını ön görmekteydi (Kaygalak, 2008, s. 161). Bu uluslararası yapı çok uluslu sermayenin bir araya gelmesiyle birlikte Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi adıyla kurulmuştu (Genç, Özvar, 2021, s. 102-103; Pamuk, 1999, s. 15). İdarenin resmî adı ise *Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi* olarak belirlenmişti (Adiloğlu, Yücel, 2021, s. 68). Ancak literatürde yaygın olarak Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi olarak tanımlanmıştı (Pamuk, 1984, s. 29-31; Yavuz, 2017, s. 17). İdarede temsilci bulunduran devletler arasında Osmanlı, İngiltere, Fransa, İtalya, Hollanda ve Avusturya-Macaristan yer almaktaydı (Keçelgil, 2019, s. 117-118). İdare Osmanlı yönetimi ve hukukuna bağlı bir müessese olarak teşekkül ettirilmesine rağmen sorumluluğu Osmanlı yöneticilerine karşı değil hissedarlara duymaktaydı (Karaman, Pamuk, 2009, s. 32). Bu durum şirketin uluslararası bir yapı tarafından idare edilmesinden kaynaklandığı gibi (Kopra, Yolun, 2012, s. 347-348) devlet içinde devlet gibi faaliyet yürüten bir kurum hâline dönüşmesine neden olmuştu (Subaşı, 2014, s. 399).

İdare, faaliyetlerine başlamak için kısa süre içerisinde İstanbul merkezli 1 genel müdürlük, 4 merkezi müdürlük (Kartopu, 2012, s. 35) ve 20'ye yakın noktada 720 acentelikle (Taçalan, 1970, s. 92-93) teşkilat yapılanmasını tamamlamıştı (Pamuk, 2018, s. 62-63). Bünyesinde istihdam etmiş olduğu memur sayısı ise 1885 yılında 3.040, 1892 yılında 4.835, 1896 yılında 5.000,⁵ 1909 yılında 5.779 (Quataert, 2000, s. 15), 1912 yılında 9.000'di (Yılmaz, 2007, s. 31). Kalabalık bir kadro yapılanmasıyla faaliyetlerine başlayan idarenin denetimine Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin⁶ yönetimine bırakılan gelir kalemleri devredilmişti (Eroğlu, 2010, 67; Pamuk, 2019, s. 122-124). Bu kalemler; tuz ve tütün tekelinden (Korkmaz, 2020, s. 247), pul, müskirat, öşür ve İstanbul balık vergilerinden, İstanbul, Edirne, Bursa ile Samsun ve çevresindeki harir⁷ gelirlerden oluşmaktaydı (Yılmaz Gündüz, 2012, s. 8). Bu kalemlere ek olarak tömbeki hasılatından yıllık 50.000 lira, Osmanlı'nın Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'dan alacağı borç parası, Bulgaristan'ın Osmanlı'ya ödeyeceği yıllık vergi miktarı ile Doğu Rumeli ve Kıbrıs vergileri de eklenmişti (Noviçev, 1979, s. 86-87). Böylece alacaklı devletlerin borçlarını bir an önce tahsil etmeleri için gelir kalemleri arttırılmaya çalışılmıştır.

İdarenin yönetiminde tüm alacaklı devletlerin temsilcisi bulunduğundan dolayı Osmanlı maliyesi alacaklı devletlerin denetimine girmişti (Tezel, 2002, 81; Tokgöz, 2018, s. 12). Böylece kurulan idare aracılığı ile alacaklı devletlere, Osmanlı ekonomisinin önemli gelir kalemlerine nezaret etme yetkisi tanınmış olunuyordu (Quataert, 2020, s. 119). Nitekim kısa süre içerisinde idare Batı dünyasının Osmanlı ekonomisi üzerinde oluşturmuş olduğu denetimin simgesi hâline gelmişti (Çetin, 2020, s. 317). İdarenin misyonu bununla sınırlı kalmamış Osmanlı maliyesinin çift başlı olmasının yanı sıra devlet ekonomisinin özellikle Londra ve Paris gibi finansal çevrelerde konuşlanmış olan dış sermayeye bağımlı hâle gelmesine neden olmuştu

⁴ Kararname Rumî 28 Muharrem 1299 tarihinde imzalanmıştır. Muharrem ayında imzalanmış olmasından dolayı tarihe Muharrem Kararnamesi olarak geçmiştir. (Kıray, 2015, s. 34-35).

⁵ Aynı tarihlerde Maliye Nezareti'nde çalışan memur sayısı 9.960 kişidir (Aslanoğlu, 1999, s. 28).

⁶ 1879 Kararnamesi ile kurulan idare 1 Ocak 1880 tarihinde faaliyetlerine başlamıştır. Bu idareyi Osmanlı yönetimi adına Yaver Paşa denetleyecekti. Her ne kadar idareye on yıl ömür biçilmiş olsa da faaliyetlerine 20 Aralık 1881 tarihinde son verilmiştir (BOA. A.) DVN. MKL. 18/9; BOA. HR. İD. 290/50; BOA. Y. A. RES. 4/70; BOA. Y. A. HUS. 167/5; Dağ, 2022, s. 62).

⁷ Harir kelimesi Arapça kökenli olmakla birlikte ipek anlamına gelmektedir (Güler, 2006, s. 104).

(Toprak, 2016, s. 58). Osmanlı ekonomisini denetimi altına almış olan bu idarede görev icra etmiş olan önemli isimlerden biri de Vital Cuinet olmuştur.

Vital Cuinet, 1833 ile 1896 yılları arasında yaşamıştı (Başkutlu, 2021, s. 270). Yukarıda kuruluş süreci ve görev ile yetki alanları hakkında detaylı bilgi aktarılan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde genel sekreter olarak 1880 ile 1892 yılları arasında görev icra etmişti (Sarı Güven, 2020, s. 68; Törel, 2020, s. 765-766). Bu görevi sırasında gezgin olması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir kaynaklarının envanterini çıkarmakla görevlendirilmişti. Bu çerçevede Trabzon, Erzurum, Bitlis, Sivas, Ankara, Adana, Bağdat, Basra, Halep, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Diyarbakir, Van, Musul, Girit, İzmir, Kastamonu, Bursa ve İstanbul vilayetlerini dolaşmıştı (Toruk, 2009, s. 724). Bu bölgelerin yönetim yapısı, nüfusu, etnik kökenleri, dinî yapısı, coğrafi konumu, sosyo-ekonomik yapısı, sanayi ve ticari faaliyetleri, eğitim faaliyetleri, yeraltı kaynakları, ulaşım olanakları, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, orman ve maden rezervleri hakkında araştırmalar yaparak notlar tutmuştu (Toruk, 2009, s. 724).

Yerel halkla yapmış olduğu görüşmeler, doğrudan gerçekleştirmiş olduğu gözlemler ve salnamelerden istifade ederek tutmuş olduğu bu kayıtlar, 1892 yılında Paris'te *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie-Mineure* adıyla yayınlanmıştı (Uysal, 2020, s. 909). Cuinet'nin bu eseri hazırlaması sadece bir kültürel faaliyet olarak değerlendirilmemelidir. Zira yayınlanma sürecinde aktif olan Fransa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryollarından madencilığe kadar birçok alanda yatırımları bulunmakla birlikte nüfuz alanını daha fazla genişletme gayretindeydi. Bu nedenle Cuinet aracılığıyla bölge hakkında veri toplamaya çalışılmıştı (Atam, 2020, s. 370). Buna karşın Cuinet tarafından Osmanlı coğrafyasının belirli bölgeleri için tutmuş olduğu kayıtlar özellikle imparatorluğun XIX. yüzyıl sonlarında şehirlerdeki sosyo-ekonomik ve idari yapı hakkında araştırma yapmak isteyen araştırmacılar için önemli kaynak niteliği kazanmıştır (Çakmak, 2020, s. 22-35). Bu çerçevede gezginin uğradığı yerlerde yapmış olduğu araştırmalar neticesinde hakkında ayrıntılı bilgi tuttuğu bölgelerden biri de Halep vilayetine bağlı olan Urfa sancağı olmuştur.

Cuinet'ye Göre Urfa Sancağının Tarihî Önemi

Vital Cuinet, Urfa sancağıyla ilgili tutmuş olduğu notlarda üzerinde durduğu konulardan biri sancağın tarihî önemi olmuştur. Cuinet, öncelikle Urfa isminin köken bilgisini tarihî ve çevresel koşullar bağlamında tartışır. Kent için antik dönemde kullanılan Edessa isminin, şehir surlarının yanından geçen ve günümüzde Karakoyun (Daysan) olarak nitelendirilen dereye geldiğini ifade eder. Bu ismin şehre verilmesinin nedenini dereye suların hızlı akmasına bağlamıştır. Bu dere yaz aylarında kurumaktaydı. Ancak ilkbahar ve kış aylarında bazen kurulan bentleri aşacak kadar güçlü akmaktaydı. Güçlü akıntıların meydana geldiği dönemlerde taşan dere suları ise daha sonra Halilürrahman gölü sularına karışarak şehri su altında bırakmaktaydı (Cuinet, 1891, s. 257-258). Özellikle kış aylarında yaşanan bu doğa olayları şehrin uzun yıllar Edessa ismiyle anılmasına vesile oldu.

Edessa kenti, Seleukoslar İmparatorluğu'nun kurucusu kral Seleucus tarafından kurulmuştu.⁸ Daha sonra Osrhoene Krallığı'nın⁹ başkenti unvanını almıştı. Bu dönemde

⁸ Esasen Makedonya kralı Büyük İskender M.Ö. 332 yılında Urfa bölgesini zapt etmişti. M.Ö. 323 yılında ölmesiyle birlikte Urfa bölgesi M.Ö. 323-281 yılları arasında Seleukoslar Devleti'nin hâkimiyetinde kalmıştı (Sönmez, Akgün, 2013, s. 52).

⁹ Seleukoslar Devleti M.Ö. 132 yılında İranlılar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Bu tarihten itibaren bölgeye Osrhoene Krallığı hâkim olmuştu. Bu hâkimiyet M.S. 243 yılına kadar devam etmişti (Güler, 2017, s. 164).

krallığı yöneten idarecilerin Abgarid hanedanından seçilmiş olması bölgenin Abgarlar Devleti olarak da adlandırılmasına neden olmuştu. Bu hâkimiyet döneminde Urfalı Ermenilerin kaynaklarında aktarıldığı üzere cüzzam hastalığına yakalanan Kral Abgar, hastalığına tedavi bulmak için Hz. İsa'ya bir elçi göndermişti. Kral, Hz. İsa'nın sarayını ziyaret etmesini ve kendisini iyileştirmesini istemişti. Hz. İsa ise gelen elçiye “*Efendinizin imanı onu kurtaracaktır*” diyerek yüzünü silmiş olduğu bir mendili vermişti. Elçi şifalı mendili¹⁰ kralına ulaştırmak için bir an önce yola çıkmıştı. Ancak yolda hırsızların saldırısına uğrayarak mendili hırsızlardan korumak amacıyla kuyuya atmıştı. Daha sonra hırsızlardan kurtularak mendili almak için geri geldiğinde ise kuyunun çok derin olduğunu görmüştü. Haliyle krala şifalı mendili ulaştıramamıştı. Bunun üzerine kral şifalı mendilin kuyuda olduğundan dolayı su kuyusunun şifalı olduğunu belirterek “*Mendilim olmadığına göre, kuyudan çıkan mucizevi suyla yıkanacağım*” ifadesini kullanmıştı. Bu dediğini yaparak cüzzam hastalığından kurtulmuştu. Kral Abgar döneminde şifalı su bulunduğu inanılan bu kuyu günümüzde Ulu Camii olarak bilinen camiinin avlusu içerisinde yer almaktadır. Camii avlusunun ortasında bulunan kuyu ise mendilli kuyu olarak anılmaktaydı. Kral Abgar daha sonra sarayından uzak bir mağarada münzevi bir hayat yaşamış ve hayatını bu mağarada sonlandırmıştı. Cuinet'nin belirttiğine göre o günlerde bu mağaraya “*Kral Abgar'ın Mağarası*” adı verilmekteydi. Bu olayın yaşanmasından sonra bölgede bulunan Müslüman ve Hristiyan ahalinin özellikle cüzzam hastalığına yakalanması hâlinde mendil kuyusuna giderek burada abdest almaktaydılar (Cuinet, 1891, s. 257-258). Mendilin, kuyuda bulunan suya şifa verdiği inancı Müslüman ve Hristiyanlar tarafından uzun yıllar kabul görmüştü.

Haçlı Seferlerinden önce Urfa ve çevresindeki bölgelerin çoğu Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ebubekir'in yanı sıra daha sonraları Selçuklular tarafından hâkimiyet altına alınmıştı. Bu gelişmeyle birlikte bölge Müslüman Türk hâkimiyetiyle tanışmıştı.¹¹ Buna karşın Edessa bölgesinde 1092¹² yılında Edessa Kontluğu veya Urfa Kontluğu (Haçlı Kontluğu) olarak isimlendirilecek olan kontluk I. Boudion (Kont Budin) tarafından kurulmuştu. Bu kontluğun kuruluşunda Urfa'nın Hristiyan valisi Toros'un haçlıları bölgeye davet etmesi etkili olmuştu. Bu kontluk haçlılar tarafından kurulmuştu (Cuinet, 1891, s. 258-260). Böylece Urfa Müslüman Türk ve Araplara karşı mücadele yürüten Haçlılar için önemli bir kale konumu kazanmıştı.

Bölge daha sonra Timur İmparatorluğu'nun¹³ saldırılarına maruz kalarak tahrip edilmişti. Bu saldırılar neticesinde şehir yağmalanmıştı.¹⁴ Daha sonra bölge Mısır Memluklerinin hâkimiyetine girmişti. 1517 yılına gelindiğinde ise Yavuz Sultan Selim döneminde tüm Suriye ve Mezopotamya ile birlikte Urfa ve çevresi de Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmişti (Cuinet, 1891, s. 258-260). Bu tarihten sonra Osmanlı

¹⁰ Bu mendilin üzerinde Hz. İsa'nın simasının olduğu da ileri sürülmektedir (Ekinci, 2008, s. 28).

¹¹ 244 ile 637 yılları arasında Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştı. Osrhoen ismiyle adlandırılan bu eyalet Romalı valiler tarafından idare edilmişti. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle birlikte Urfa bölgesi Doğu Roma bir diğer ifadeyle Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyetine girmişti. Urfa 639 yılında Müslümanların hakimiyetine girdikten sonra sırasıyla Emevilerin, Abbasilerin, Hamdanilerin ve Selçukluların hakimiyetine girmişti (Karakas 2011, s. 144; Turan, 2010, s. 336-341)

¹² Literatürde yer alan bilgilerin çoğunda bu tarihi 10 Mart 1098 olarak belirtilmiştir. Bu tarihte Haçlılar bölgeyi Anadolu Selçuklu Devleti'nden almışlardı (Demirkent, 1989, s. 168; Ekinci, Paydaş, 2018, s. 16).

¹³ Cuinet her ne kadar Timur İmparatorluğu'nun Urfa ve çevresine olan saldırılarını ele almış olsa da Timurlulardan önce bölgenin yoğun olarak Moğolların saldırısına maruz kaldığından bahsetmemiştir. Buna göre Urfa, Moğolların öncü birlikleri olan Tatarların saldırısına uğramıştı. 1245 yılında Moğol komutanı Baycu Noyan bölgeyi ele geçirmişti (Tokuş, 2017, s. 182).

¹⁴ Urfa Haçlı Kontluğuna İmadedin Zengi 1144 yılında son vererek Urfa'da Zengiler dönemini başlatmıştır. 1182 yılında Urfa'yı Selehaddin Eyyübi Zengiler'den almıştı (Demirkent, 1987, s. 146-147; Merçil, 1990, s. 420-421).

İmparatorluğu'nun idaresi altında kalmıştı. Urfa'nın tarihine ilişkin daha çok genel geçer bilgiler veren Cuinet, şehir ve çevresinin Müslümanlar tarafından fethi ve idaresine dair pek ayrıntı sunmaz. Hatta Timur İmparatorluğu'ndan önce bölgeye saldırılarda bulunarak Urfa'ya hâkim olan Moğolların bölgedeki faaliyetlerine dair hiç bilgi vermemişti. Yine aynı şekilde Mısırlı Memluklerinin hâkimiyetinden sonra Karakoyunluların ve Akkoyunluların Urfa'daki hâkimiyetlerine dair bilgiler vermediği de tespit edilmiştir.

Gezgin, Urfa sancağının tarihi önemine değindikten sonra sancağın coğrafi konumu ve yerleşim alanı hakkında bilgiler de kaydetmişti. Bu doğrultuda Urfa'nın Halep vilayet merkezine 263, İskenderun'a ise 423 kilometre uzaklıkta olduğunu beyan etmişti. Gerek Osmanlı İmparatorluğu içerisinden gerekse diğer birçok devletten gelen kervanların Halep vilayetine ulaşabilmesi için Urfa kentinin kuzeyinde bulunan kervan yolu üzerinden geçmesi gerekmektedir. Urfa'dan yola çıkan bu kervan beş günlük bir ilerleyişten sonra Halep merkezine ulaşmaktaydı. Bu güzergâhın en önemli özelliği ise dağlık alan olmamakla birlikte düz bir yola sahip olmasıydı. Bu nedenden dolayı ulaşım açısından çok rahat bir yoldu. Cuinet, her iki kent arasında her ne kadar planlı olarak kurulmuş bir yol olmasa da planlanıp kurulacak olan bir demiryolu ağının pek de maliyetli olmayacağı çıkarımında bulunmuştu (Cuinet, 1891, s. 257-258). Gezginin bu çıkarımından hareketle mevcut durumu not etmekle yetinmediği, bölgenin gelişimi adına bazı öneri ve fikirlerde de bulunduğu söylenebilir.

Urfa oldukça geniş bir alanı kapsamaktaydı. Şehirde bulunan evler Halilürrahman kaynağının aktığı vadinin iki kenarında bulunan iki tepe¹⁵ üzerinde kurulmuştu. Halilürrahman kaynağının hemen yanında kutsal olarak kabul edilen balıklarla dolu bir havuz¹⁶ bulunmaktadır. Cuinet, buranın kasabanın en kalabalık yeri olduğuna dikkat çekmiştir. Gölün çevresinde birçok yaşlı çınar ağacı bulunmaktaydı. Urfa'nın evlerine bakıldığında ise taş veya kesme taşlardan tek katlı ve teras çatılı olarak inşa edildiği ifade edilmişti. Sokaklar oldukça geniş ve kullanışlı kaldırımlarla kaplıydı. Bütün caddelerin ortasından metrelerce genişlik ve uzunlukta olan kanallar geçmekteydi. Bu kanallar suların tahliye edilmesi için kullanılmaktaydı. Nitekim çöpler de bu kanallara atılmaktaydı. Yağmurun etkisiyle akan sularla birlikte çöpler de gitmekteydi. Kasabanın çevresi eski bir surla çevriliydi. Bu surlar tahrip edilmiş ve kötü durumdaydı. Cuinet, bu surların Haçlılar tarafından mı Müslümanlar tarafından mı inşa edildiğine dair net bilginin mevcut olmadığını kaydetmiştir. Şehrin yukarı kısmında Topdağı yamacında bir kale inşa edilmiştir. Bu kale Arap yapımıdır. Ancak kalenin inşasında kullanılan çoğu malzeme Seleukoslar Devleti'nden kalmaydı. Ayrıca şehrin batı tarafında bu kalenin yakınında Mısır bölgesinde bulunanlardan daha iyi korunmuş olan kapalı mezar anıtları ve heykelleri içeren antik yeraltı mezarları bulunmaktadır. Bu yeraltı antik mezarlarla kayalar oyularak yapılmıştı. Urfa'da yapılan çalışmalar neticesinde Seleukoslar Devleti'ne ait birçok madalya ve sikkenin yanı sıra geç antik çağ, Haçlılar ve Araplar dönemine ait çok sayıda sikke bulunmuştu (Cuinet, 1891, s. 258-260). Bu kalıntılar ise kentin antik dönemine ait tarihî geçmişi hakkında bilgi edinmek açısından önemli kalıntılar olarak nitelendirilebilir.

Vital Cuinet'nin aktarmış olduğu bilgilerde Urfa sancağında bulunan resmî dairelere dair veriler de işlenmiştir. Bu kayıtlara göre Urfa sancağında 1 askeri depo, 1 müstahkem kale, yukarıda sayılan antik anıtların yanı sıra 20 cami ve medrese, 31 mescit, 4 kilise, 3 çarşı yapısı, 14 Türk hamamı, 11 han (Özme, 2006, s. 100, 105), 4 büyük mağaza, 1.997 dükkân, 221 pamuk

¹⁵ Bu iki tepe Telfutur ve Damlacık tepeleriydi. Bu mahallenin kurumu Neolitik dönemlere kadar dayanmaktadır (Ekinci, 2028, s. 99; Asoğlu, 2018, s. 25).

¹⁶ Bu havuz Balıklıgöl olarak isimlendirilmektedir.

ve diğer kumaş fabrikaları,¹⁷ 12 boya fabrikası, 2 sabun fabrikası ve 55 kahvehane ile 2 otel mevcuttu. İki büyük çarşıdan biri kumaş tüccarları diğeri ise kuyumcu ve diğer esnaflar için inşa edilmişti (Cuinet, 1891, s. 262). Faaliyet gösteren han, mağaza, dükkân çarşı ve işletme sayılarının fazla olması bölgede ticari hayatın canlılığını göstermesi açısından önemli veriler olarak nitelendirilebilir.

Fransız gezgin, Urfa sancağında ilgi çeken yerlerin nereler olduğuna dair bilgiler de aktarmıştır. Buna göre Urfa merkeze bağlı olan Harran kazasının görülmeye değer olduğunu belirtmişti. Urfa merkezinin 39 kilometre güneyinde yer alan kaza bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Kazaya bağlı 253 köy bulunmaktadır. Burada yaşayan toplam nüfusun ise 31.625 kişi olduğunu belirtmişti. Tamamı Benî Zeyd aşiretinden oluşan bu nüfus Arap'tı. Burada yaşayan ahalinin tamamı tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Kazada 1 hamam, 1 kale ve 1 kilise mevcuttu. Kale duvarlarından kalan kalıntıların hâlâ varlığını sürdürmekte olduğuna dikkat çekmiştir (Cuinet, 1891, s. 263). Urfa merkez nüfusunun 1890 yılına ait salnamedeki rakamı 29.181 kişi olarak belirtilmişti (HVS, 1307/1890, s. 176). 1889 yılı salnamesinde ise bu rakam 30.000 olarak geçmektedir (HVS, 1306/1889, s. 204). Bu durum ise 1890 yılının nüfusuna dair Cuinet tarafından verilen rakamın 1889 ile 1891 yıllarına ait salnamelerde verilen rakamlarla uyduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kaza nüfusunun tamamının Arap olmasına rağmen 1 kilisenin bulunmuş olması daha önceki dönemlerden kalma tarihî bir kilisenin varlığından bahsedilebilir.

Cuinet'ye Göre Urfa Sancağının İdari Yapısı

Urfa sancağıyla ilgili izlenimlerini aktaran Fransız gezgin Vital Cuinet'nin değindiği konular arasında sancağın idari yapısı yerini almıştı. Şöyle ki Urfa sancağının Halep vilayetinin doğusunda yer aldığına dikkat çekmişti. Sancağın kuzey ve doğu sınırı Diyarbakir Vilayeti sınırları ile kaplıdır. Diyarbakir Vilayetine bağlı olan Malatya sancağı ile Urfa sancağının sınırları Fırat Nehri'yle ayrılmıştır. Sancağın güneyinde Halep vilayetine bağlı olan merkez sancağa bağlı olan Rakka ve Menbiç kazaları bulunmaktaydı. Urfa sancağı ile Menbiç kazası arasında doğal nehir olan Fırat Nehri iki bölge arasında hem idari hem de coğrafi açıdan sınır oluşturmaktaydı. Son olarak sancağın batı sınırında Halep merkez sancağına bağlı olan Antep kazası ve Maraş merkez sancağı yer almaktadır (Cuinet, 1891, s. 248). Cuinet'nin vermiş olduğu bilgilerden hareketle Halep vilayetine bağlı olan Urfa sancağının kuzey ve doğu sınırında Diyarbakir Vilayeti, güneyinde Rakka ve Menbiç kazaları, batı tarafında ise Antep kazası ile Maraş sancağının yer aldığı söylenebilir.

Sancağın idari yapılanmasına bakıldığında ise Urfa, Rumkale, Birecik ve Suruç olmak üzere 4 kaza ile bu kazalara bağlı 10 nahiye şeklinde teşkilatlandırıldığı görülmektedir (Kapaklı, 2013, s. 75-79). Bu kaza ile nahiyelere bağlı olan toplam köy mevcudu ise 1.239 olarak belirtilmişti. Bu bağlamda Cuinet, Urfa sancağının idari yapılanmasına dair istatistikî verileri tablo 1'deki haliyle aktarmıştı.

¹⁷ Vital Cuinet'nin aktarmış olduğu bilgilerde her ne kadar bu işletmeler için fabrika tabiri kullanılmış olsa da dönemin salnameleri incelendiğinde, boyahane, tezgâh ve sabunhane gibi tabirler kullanılmıştır Bkz. (HVS, 1306/1889, s. 204).

Tablo 1: Urfa Sancağına Bağlı Kaza, Nahiye, Köy ve Yerleşim Alanları

Kaza	Nahiye	Köy	Yerleşim Alanları
Urfa	Harran	253	17
	Türkmen-Cülap	-	-
	Dügerli-Cülap	13	-
	Kabahaydar	21	-
	Bozâbâd	140	-
	Oyumağaç	71	-
	Çaykuyu	114	-
Rumkale	Barak	180	-
Birecik	Çukur	129	-
Suruç	Merkez	318	-
Toplam	10	1.239	17

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 248.

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde Urfa kazasına bağlı olan 7 nahiyenin mevcut olduğu söylenebilir. Bu nahiyelerden biri olan Harran'a bağlı 253 köy ile 17 yerleşim alanı bulunmaktaydı. Türkmen-Cülap nahiyesine bağlı bulunan köy ve yerleşim alanı mevcut değildi. Dügerli-Cülap nahiyesine ise 13 köy bağlıydı. Kabahaydar nahiyesine 21, Bozâbâd nahiyesine 140, Oyumağaç nahiyesine 71 köy ve son olarak Çaykuyu nahiyesine bağlı 114 köy bulunmaktaydı. Rumkale¹⁸ kazasına bağlı Barak nahiyesinde 180 köy, Birecik kazasına bağlı Çukur nahiyesinde 129 köy ve son olarak Suruç kazası merkez nahiyesine bağlı 318 nahiye mevcuttu. Netice olarak Urfa sancağı 4 kaza, 10 nahiye, 1.239 köy ve 17 yerleşim alanından oluşmaktaydı.

Sancağın yönetim yapısına bakıldığında Urfa sancağı birinci sınıf bir mutasarrıf tarafından idare edilmekteydi. Sancağa bağlı olan merkez kaza dışında diğer Rumkale, Birecik ve Suruç kazaları ise ikinci ile üçüncü sınıf kaymakamlar tarafından yönetilmekteydi. Bu yöneticiler dışında eğitim işlerinin idare edilmesi için ayrıca 10 müderris bulunmaktaydı. Yöneticilerin denetimi altında bulunan dinî mekânlara bakıldığında ise Müslümanlara ait cami ve medreseler imam ve hocalar tarafından idare edilmekteydi. Katolikleri temsilen kendi cemaatlerinden seçmiş oldukları idareciler tarafından temsil edilmekteydi. Yakubî Süryani cemaatine ait bir piskoposluk makamı bulunmaktaydı. Ancak Cuinet, bu makamın o dönemde aktif olmadığını belirtmişti. Urfa'da dinî anlamda temsilci bulunduran bir diğer cemaat de Gregoryen Ermenileri olmuştu. Bölgede Ermenileri temsilen bir piskopos bulunmaktaydı (Cuinet, 1891, s. 249).

Kazaların sınırlarına, idari ve demografik yapısına bakıldığında ise Rumkale kazasının kuzeyinde Malatya, doğusunda Urfa kazası, güneyde Birecik kazası, batıda Antep ve Maraş kazaları yer almaktaydı. Urfa merkez kazası ile Rumkale sınırından Fırat Nehri geçmektedir. Kaza bir kaymakam ve bir müdür tarafından yönetilmekteydi. Yukarıda da belirtildiği gibi kaza bir nahiye ve 180 köy şeklinde taksim edilmişti. Bu köylerin yoğun bir nüfusa sahip olduğu aktarılmıştı. Rumkale kazasının toplam nüfusu 27.696 kişi olup, bunlardan 25.677 kişisi Müslüman (Kürt, Arap, Türk vb.), 2.019 kişisi ise Hristiyanlardan (Süryani vb.) oluşmaktaydı. Hristiyanların geneli ise Süryanilerden oluşmaktaydı. Müslüman nüfusun ağırlığı ise Türk ve Kürtlerden oluşmaktaydı (Cuinet, 1891, s. 264). Kazanın yönetim merkezi Fırat Nehri'nin sağ kıyısında, Maraş kazasına bağlı olan Karadağ kasabasına yakın bir konumda bulunmaktaydı.

¹⁸ Kazanın merkezi Halfeti kasabası olduğundan dolayı bölge Halfeti olarak da isimlendirilmişti (Ekinci, 2006, s. 3).

Rumkale olarak isimlendirilmiş olan bu merkezin nüfusu 2.000 olup 1560'ı Müslüman, 440'ı ise Hristiyanlardan oluşmaktaydı (Cuinet, 1891, s. 265).

Cuinet, Rumkale kazasının merkezinde herhangi bir antik kent, modern anıt veya kamu binasının bulunmadığını aktarmıştır. Yine kazada sanayi ve ticari işletme faaliyetleri son derece zayıftı. Pazar açık havada kurulmaktaydı. Pazarın kurulduğu köyde 400 hane mevcuttu. Bölgenin bir zamanlar Katolikler tarafından ikametgâh olarak kullanıldığını ve kilisenin başında bulunan Katolikos'un¹⁹ yaşamış olduğu bilgisine yer vermiştir. Ancak Katolikos'un ikametgâh olarak kullandığı yapının kalıntılara rastlanılmadığını ifade etmiştir. Bu nedenle bu iddiayı destekler nitelikte bilginin olmadığı belirtilmiştir. Halfeti civarında iki antik kale kalıntısı mevcuttu. Bunlar Rumkale (Roma Kalesi)²⁰ ile Altun-Taş (Altın Taş) kalesiydi. Her iki kale de Roma İmparatorluğu'nun kalıntıları olarak ifade edilmişti (Cuinet, 1891, s. 265). Kazada ticari ve sanayi işletmelerin son derece az olduğu doğrultusunda aktarılan bilgilerden hareketle Rumkale kazasının sanayi ve ticari faaliyetlerinin gelişmediğini göstermektedir.

Birecik kazasına bakıldığında ise kuzeyinde Rumkale kazası, doğusunda Suruç kazası, güneyinde Menbiç kazası ve batısında ise Antep sancağı ile Rumkale kazaları bulunmaktaydı. Kaza bir kaymakam ve müdür tarafından yönetilmekteydi. Toplam nüfusu 26.466 kişiden oluşmaktaydı. Bu nüfusun 23.363 kişisi Müslüman, 3.058 kişisi Hristiyan ve 45 kişisi ise Yahudilerden²¹ oluşmaktaydı (Cuinet, 1891, s. 265-266). Kazanın yönetim merkezi ile kaymakamın ikamet etmiş olduğu yer Birecik kasabasıydı. Birecik kasabası Urfa merkez kazasının 99 kilometre batısında, Halep vilayet merkezinin 152 kilometre kuzeydoğusunda, Fırat Nehri'nin ise sol kıyısında yer almaktaydı (Cuinet, 1891, s. 267). Birecik kazasının yönetim merkezi olan Birecik kasabasının toplam nüfusu 10.162 kişiydi. Bunlardan 8.702 kişisi Müslüman, 978 kişisi Gregoryen Ermeni Hristiyan'ı ve 45 kişisi ise Yahudilerden oluşmaktaydı (Cuinet, 1891, s. 267). Müslüman ve Hristiyan nüfusun yanı sıra az da olsa Yahudilerin kazada ikamet ediyor olması bölgenin kozmopolit yapısını göstermektedir.

Birecik merkezde ikamet eden idarecilere bakıldığında ise sivil, askerî ve dinî yetkililerin yanı sıra bir Asliye Mahkemesi, 4 üye ve bir başkandan oluşan Belediye Dairesi, emrinde hem yaya hem de atlı 45 jandarma neferi bulunan bir jandarma yüzbaşısı ve bir polis memuruydu. Son olarak biri Gregoryen ve diğeri Katolik iki Ermeni rahip ile Ermeni uyruklu bir Protestan misyoner bulunmaktaydı. Birecik'in her ne kadar Timur İmparatorluğu tarafından harap edilmişse de Fırat Nehri'ne kıyısı bulunmasından dolayı canlılığını her zaman koruyabildiğine dikkat çekmişti. Bu nehrin üzerinden hayvan yükleri yapılan tekneler aracılığı ile karşı kıyıya geçirilmekteydi. Bu taşıma işlemleri nehrin taşmadığı hemen hemen senenin her günü sabahın erken saatlerinden hava kararınca kadar devam etmekteydi. Nehrin genişliği normalde 120 metre olsa da kışın yağın yağmurlarla birlikte bu genişlik çoğu zaman 1.000 ile 2.000 metre arasında değişiklik göstermekteydi (Cuinet, 1891, s. 267-268). Kıyıları arasında taşımacılık işleminin yapılmış olması kayıkçılığın bölge ticareti için önemli bir sektör hâline geldiği çıkarımını yapmaya imkân vermektedir.

¹⁹ Doğu Hristiyanlık geleneğinde kilisenin başında bulunan kişiler için kullanılan unvandır. Millet temsilcisi anlamına gelmektedir (Küçük, 1996, s. 129).

²⁰ Kaza ismini bu kaleden almaktadır.

²¹ Yahudilerden oluşan bu topluluğun bölgedeki en eski yerleşimi M.Ö. 722 yılında II. Sargon döneminde gerçekleşmiştir. II. Sargon İsrail Devleti'ni istila ederken burada bulunan İsrailileri sürdüğü yerler arasında Harran da bulunmaktaydı (Ekinci, 2011, s. 71).

Birecik kazasında bulunan kamu binalarına bakıldığında ise 1 Kaymakamlık Dairesi, 1 kaymakam konutu, yönetim merkezi olan 1 konak ve 7 cami bulunmaktaydı. Bu camilerden en ünlüsü ise Ulu Camii'ydi. Kazada bu camiler dışında Gayrimüslimlerin ibadetlerini yerine getirmeleri için 4 kilise bulunmaktaydı. Bu kiliselerden ikisi Gregoryen cemaatine aitti. Kazada bulunan mescitlerin yanı sıra 6 Türk hamamı bulunmaktaydı. 566 dükkân faaliyet göstermekteydi. Yıkık surlara sahip olan bir antik kale bulunmaktaydı. Bu kale kazanın hâkim bir tepesine inşa edilmişti. Kalenin etrafında düzenli olarak inşa edilen 2.162 ev bulunmaktaydı. Bu evlerin çatıları teraslıydı. Birecik kazasında ayrıca 2 sabun fabrikası ile 4 zeytinyağı fabrikası, susam değirmeni, birkaç ipek, pamuk ve yünlü kumaş fabrikaları mevcuttu. Son olarak kazada iki boya imalathanesi faaliyet göstermekteydi (Cuinet, 1891, s. 268). Daha önce de dikkat çektiğimiz gibi Cuinet her ne kadar bu işletmeler için fabrika kavramını kullanmış olsa da dönemin salnamesi incelendiğinde bu işletmelerin imalathane, tezgâh, sabunhane ve boyahane gibi fabrikadan daha küçük ölçekli işletmeler olarak tanımlandığı görülmektedir. Devlet kurumlarının yanı sıra ticari hayatı canlı tutan fabrikaların varlığından hareketle Birecik kazasının canlı bir ticari hayata sahip olduğunu göstermektedir.

Son olarak Suruç kazasına bakıldığında ise doğu ve güneyinde Urfa merkez kazası, batısında ise Birecik kazası yer almaktaydı (Cuinet, 1891, s. 269). Kaza bir kaymakam ile bir müdür tarafından idare edilmekteydi. Bir nahiye ve 318 köyden oluşmaktaydı. Kazanın toplam nüfusunun 20.488 kişi olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunlardan 18.955 kişisi Müslüman ve 1.533 kişisi ise Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Müslümanlar genel olarak Türk, Kürt ve diğer milletlerden oluşurken, Hristiyanlar ise Süryani ile Yakubilerden oluşmaktaydı. Suruç kazasının merkezinde Suruç kasabası bulunmaktaydı. Kasaba Urfa'nın 54 kilometre güneybatısında yer almaktaydı. Bu kasabada bulunan 1.500 kişilik nüfusun tamamı Müslüman Kürtlerden oluşmaktaydı. Kasabada yaşayan ahalinin tek geçim kapısı tahıl yetiştirmek ve hayvan beslemektir. Kazada yetiştirilen ürünler Urfa pazarında satışa sunulmaktaydı (Cuinet, 1891, s. 270; Üner, 2017, s. 21). Suruç bölgesinin tarihî önemine de değinen Cuinet; kentin antik bir kent olduğuna dikkat çekmiştir. Asurlular tarafından yapılmış sert ve siyah bazalttan yontulmuş iki aslan figürünün varlığından bahsetmiştir. Kırım Savaşı sırasında Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayacak olan demiryolu projesinin bölgeden geçmesinden dolayı keşif için bölgeye gelen İngiliz Albay Chesney tarafından bu aslan figürlerinin özel olarak incelendiğini belirtmiştir (Cuinet, 1891, s. 270-271). Yukarıda verilen bilgilerden hareketle Suruç kazasının Birecik'in aksine ticari faaliyetlerle değil de tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle ön plana çıktığı çıkarımı yapılabilir.

Cuinet'ye Göre Urfa Sancağının Demografik Yapısı

Cuinet, Urfa kazası nüfusunun 55.000 kişi olduğunu belirtmiştir. Buna göre 40.835 kişi Müslüman, 13.843 kişi Hristiyan ve 322 kişi ise Yahudilerden oluşmaktaydı. Müslüman nüfusun ağırlığı Türkler ve Kürtlerden oluşurken Arap ve diğer milletlerden de yaşayan insanların varlığının azımsanmayacak kadar çok olduğuna dikkat çekmiştir. Hristiyan nüfusu ise Rum, Ermeni, Süryani ve diğer milletlerden oluşmaktaydı (Cuinet, 1891, s. 261). Fransız gezgin, Urfa kazasıyla birlikte sancağının toplam nüfusuna dair bilgiler de aktarılmıştır. Bu nüfusa dair veriler kayıt altına alınırken cinsiyet, etnik ve dinî yapıları da dikkate alınmıştır. Buna dair veriler tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Urfa Sancağının Nüfusu

Mezhep	Topluluk	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	Türk	37.806	36.908	74.714
	Kürt	20.536	20.140	40.676
	Diğerleri	3.743	3.532	7.275
Hristiyan-Katolikler	Rumlar	760	740	1.500

	Ermeni Katolikler	1.317	1.120	2.437
	Keldani Katolikler	420	418	838
	Latinler	380	20	400
Hristiyan-Diğer Mezhepler	Rum Ortodokslar	2.560	2.500	5.060
	Gregoryen Ermeniler	1.150	850	2.000
	Yakubî Süryaniler	3.200	3.018	6.218
	Protestanlar	1.075	925	2.000
Yahudiler	-	189	178	367
Toplam	-	73.136	70.349	143.485

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 249.

Tablodaki veriler incelendiğinde sancak dahilinde Müslüman Türk nüfusunun 37.806 kişisi erkekken 36.908 kişisi ise kadınlardan oluşmak üzere toplamda 74.714 Türk bulunmaktaydı. Müslüman Kürt nüfusunun toplamı ise 40.676 kişiydi. Bunlardan 29.536 kişisi erkek, 20.140 kişisi ise kadınlardan oluşmaktaydı. Diğer milletlerden oluşan Müslüman nüfus ise 7.275 kişiden oluşmaktaydı. Bu nüfustan 3.743'ü erkek, 3.532'si ise kadınlardan oluşmaktaydı. Bu verilerden hareketle Urfa nüfusunun çoğunluğunun Türk ve Kürtlerden oluştuğu söylenebilir. Hristiyan-Katolik mezhebinin nüfusuna bakıldığında ise Rumların nüfusu 1.500 kişiydi. Bunlardan 760'ı erkek, 740'ı ise kadınlardan oluşmaktaydı. Ermeni Katoliklerin toplam nüfusu 2.437 kişiydi. Bunlardan 1.1317 kişisi erkek, 1.120 kişisi ise kadınlardan oluşmaktaydı. Keldani Katoliklerin nüfusu ise 838 kişiydi. Bu nüfusun 420 kişisi erkek, 418 kişisi ise kadınlardan oluşmaktaydı. Latinler ise 380'i erkek, 20'si kadın olmak üzere toplamda 400 kişilik nüfus mevcuttu. Rum Ortodoksları ise 2.560'ı erkek, 2.500'ü kadın olmak üzere 5.060 kişiden oluşmaktaydı. Gregoryen Ermenilerin toplam nüfusu 2.000'di. Bunlardan 1.150'si erkek, 850'si ise kadınlardan oluşmaktaydı. Yakubî Süryanilerin mevcudu 3.200 erkek ile 3.018 kadın olmak üzere toplamda 6.218 kişiydi. Protestanların toplam nüfusu ise 2.000 kişiydi. Bunlardan 1.075 kişisi erkek, 925 kişisi ise kadındı. Son olarak sancakta yaşayan Yahudilerin toplam nüfusu 367 kişiydi. Bunlardan 189 kişisi erkek, 178 kişisi ise kadınlardan oluşmaktaydı. Bu verilerden hareketle Urfa sancağında yaşanan toplam nüfusun 143.485 kişi olduğu bunlardan 122.665'i Müslüman, 20.453 kişisi Hristiyan ve 367 kişisi ise Yahudilerden oluşmaktaydı. Müslüman ve Hristiyanların yanı sıra Yahudilerin de bölgede bulunmuş olması sancağın kozmopolit bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir.

Cuinet'ye Göre Urfa Sancağının Eğitim Yapısı

Gezgin, Urfa sancak merkezinde eğitim-öğretime devam eden toplam öğrenci sayısını 2.464 kişi olarak belirtilmiştir. Bu öğrencilerin eğitim gördüğü okul sayısı ise 81 olarak ifade edilmiştir. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin Müslüman ve Hristiyan olarak iki ana gruba ayrıldığı görülmektedir. Buna göre sancak merkezinde Müslümanlara eğitim vermek üzere bulunan medrese sayısı 18'di. Burada kayıtlı olan 500 öğrenci genel olarak dinî ilimler ve hukuk alanında eğitim tahsil etmişlerdi. 74 öğrencisi ise Rüştüye Mektebi'nde eğitim görmüştü. Son olarak Cuinet, Müslüman çocukların eğitim gördüğü Sıbyan Mektebi'nden²² 44 eğitim kurumunun bulunduğuna dikkat çekmiştir. Burada okuyan öğrenci sayısı ise 756 kişiydi (Cuinet, 1891, s. 261). Bu verilerden hareketle Urfa'da Müslüman aile çocuklarının eğitim gördüğü eğitim kurumu 63, eğitim gören toplam öğrenci ise 1.330 olarak ifade edilebilir.

²² Urfa bölgesinde Sıbyan Mektebi'nin varlığına dair en eski kayıtlardan biri 1646 yılında Urfa'yı ziyaret eden seyyah Evliya Çelebi'ye aittir. Bu kayıtlarda toplamda 30 mektebin olduğu notu düşülmüştür (Ekinci, Asoğlu, 2018, s. 335-336).

Müslüman öğrencilerin yanı sıra Hristiyan ailelerin çocuklarının da eğitim gördüğüne dair bilgiler kayıt altına alınmıştır. Şöyle ki Latin ailelerin çocuklarının ilköğretimini aldığı 2 okulun mevcut olduğu ve bu okullarda toplamda 90 öğrencinin okumakta olduğu ifade edilmiştir. Ermeni Katolik ailelerin çocuklarını ilköğretimde okuttukları eğitim kurum sayısı ise 6'ydı. Bu okullarda eğitim tahsil eden öğrenci sayısı 344 kişiydi. Gregoryen Ermeni ailelerin çocuklarının ilköğretim eğitimi tahsil ettirdiği kurum sayısı 1'di. Bu okulda kayıtlı olan öğrenci sayısı ise 190'dı. Son olarak Yakubî Süryani ailelerin çocuklarına ilköğretim eğitimi tahsil ettirdiği okul sayısı 1'di. Bu okulda aktif kayıtlı olan öğrenci sayısı ise 50 kişiydi. Hristiyan ailelerin çocukları için eğitim veren toplamda 18 okul ve 1.134 öğrenci mevcuttu (Cuinet, 1891, s. 261). Bu verilerden hareketle Müslümanlar için eğitim-öğretim faaliyetlerini yürüten toplamda 63 kurum varken, Hristiyanlar için ise 18 okul kurulmuştu. Buna karşın Müslüman öğrenci sayısı 1.330 kişiyken (Palalı, 2021, s. 91), Hristiyan öğrenci sayısı ise 1.134 kişiydi. Okullaşma oranına göre Hristiyan öğrencilerin kalabalık sınıflarda eğitim gördükleri söylenebilir. Nüfusa göre kıyaslama yapılacak olunursa eğitim-öğretim faaliyetlerine Müslüman aileler tarafından pek de ilgi gösterilmediği, Hristiyan ailelerin eğitime önem verdiği değerlendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Urfa sancağında da şehir merkezinde ve kazalarda eğitim-öğretim faaliyetlerini yürüten Müslüman eğitim kurumları devlet eliyle inşa edilmekteydi. Yine bu kurumlarda görev yapan idareci ile eğitimciler devlet tarafından atandığı gibi devlet makamları tarafından da idare edilmekteydi. Hristiyan okullarına gelindiğinde ise biri Fransız diğer ise İtalyan olan iki misyoner hayır kurumu tarafından iki eğitim kurumu açılmıştı. Bu eğitim kurumlarında eğitim veren misyoner eğitimciler, millet ve din ayrımı yapmaksızın 50 öğrenciye Fransızca ve Arapça dillerinde ücretsiz eğitim vermişlerdi. Bu eğitim kurumlarında kız öğrencilerine de Fransızca ve Arapça eğitim verildiği tespit edilmiştir. Buna göre 40 kız öğrencisine biri yerel Araplardan diğer ikisi ise Fransız olan üç eğitimci tarafından eğitim verilmekteydi. Diğer Katolik okulları ise Ermeni cemaatine aitti. Bu okullar kiliselere yapılan yardım ve sadakalardan elde edilen gelire inşa edilmişti. İdareleri cemaatin ruhani liderleri tarafından yapıldığı gibi her türlü ihtiyaç ve masrafları da bu Ermeni cemaati liderlerinden karşılanmaktaydı. Ermeni cemaatinin denetiminde olan bu eğitim kurumlarında kendi milletlerinden olan din adamları tarafından Ermenice ve Türkçe dersler verilmekteydi. Gregoryen Ermenileri de benzer şekilde bölgede 6 erkek ve 2 kız okulu inşa etmişlerdi. Bu okullarda da Ermenice ve Türkçe dersler verilmekteydi. Tamamen Türkçe eğitim veren okullar ise Süryani Yakubi cemaati tarafından idare edilmekteydi. Bu okulların masrafları ise hayır kurumları ve öğrenci velilerinden toplanan bağışlardan karşılanmaktaydı. Bu okullar Almanya'da olan bir misyoner tarafından idare edilmekteydi. Bu okullarda da Ermenice ve Türkçe dersleri verilmekteydi (Cuinet, 1891, s. 261-262). Cuinet'nin aktarmış olduğu bu bilgilerden hareketle Urfa bölgesinde yabancı okulların inşasında ve eğitimde devamlılığın sağlanmasında yerel halk ve cemaat liderleri dışında Fransız Alman ve İtalyan hayır kurumları ile misyonerlerin aktif rol aldığı çıkarılabilir.

Cuinet, sancak merkezinin yanı sıra Rumkale kazasında 1 Rüştüye Mektebi'nin ve 1 Sıbyan Mektebi'nin bulunduğunu aktarmıştır. Rüştüye Mektebi'nde 41 öğrenci, Sıbyan Mektebi'nde ise 26 öğrenci olmak üzere toplamda 67 öğrenci eğitim tahsil etmek için bu eğitim müesseselerine kayıtlarını yapmışlardı. Gezgin, bu okulların bölgede bulunan Müslüman öğrencilerin eğitim gördüğü kurumlar olmakla birlikte kazaya bağlı olan köylerde ise eğitim kurumlarının bulunmadığını ifade etmiştir (Cuinet, 1891, s. 264). Fransız gezginin Rumkale kazasının eğitimine dair vermiş olduğu bu bilgilerden hareketle kazada Müslüman eğitim kurumları dışında Gayrimüslim çocuklara eğitim vermek için eğitim müesseselerinin

bulunmamış olması bölgedeki nüfus dağılımından kaynaklanan bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Gezgin, Birecik kazasında 21 eğitim-öğretim kurumunun faaliyette olduğunu ve burada 553 öğrencinin kayıtlı olduğunu belirtmiştir. Birecik kazasında Müslüman ailelerin çocukları için eğitim veren 7 Medrese, 1 Rüştüye Mektebi ve 10 Sıbyan Mektebi bulunmaktaydı. Medresede 100 öğrenci, Rüştüye Mektebi'nde 87 öğrenci ve Sıbyan Mektebi'nde 234 öğrenci eğitim tahsil etmekteydi. Hristiyan ailelerin çocukları için ise 1 Gregoryen Ermeni Erkek İlkokulu, 1 Gregoryen Ermeni Kız İlkokulu ve 1 Ermeni Katolik Erkek İlkokulu mevcuttu. Gregoryen Ermeni Erkek İlkokulu'nda 43 öğrenci, Gregoryen Ermeni Kız İlkokulu'nda 42, Ermeni Katolik Erkek İlkokulu'nda 47 öğrenci eğitim tahsil etmekteydi (Cuinet, 1891, s. 266-267). Netice olarak kazada Müslüman öğrenciler için 18 okul, Gayrimüslim öğrenciler için ise 3 okul mevcuttu. Bu okullarda eğitim gören Müslüman öğrenci sayısı 421, Hristiyan öğrenci sayısı ise 132'di. Böylece kaza genelinde eğitim veren eğitim kurumu olarak 21 okul mevcutken, eğitim tahsil eden öğrenci sayısı ise 553 kişiydi. Kazada erkek öğrenciler Ermenice, Türkçe ve Arapça alanında aritmetik ve coğrafya dersleri tahsil etmekteydiler. Kız öğrenciler ise Ermenice, hat ve nakış eğitimi almaktaydılar. Birecik kazasına bağlı olan köylerde ise eğitim kurumu bulunmamaktaydı. Merkez sancağın yanı sıra Rumkale ve Birecik kazalarının aksine Suruç kazasında eğitim-öğretim faaliyetleri yürüten okulun bulunmadığı gezgin tarafından ifade edilmiştir (Cuinet, 1891, s. 270).

Yukarıda Cuinet tarafından Urfa sancağının eğitim yapısına dair detaylı şekilde verilen bilgilerden hareketle sancakta toplamda 3.084 öğrencinin 104 okulda eğitim gördüğü çıkarımı yapılabilir. Bunlardan Müslüman ailelerin çocuklarının eğitim gördüğü medrese sayısı 25, burada eğitim gören öğrenci sayısı ise 600'dü. Rüştüye Mektebi sayısı 3, burada eğitim gören öğrenci sayısı ise 202'di. Son olarak bölgede bulunan Sıbyan Mektebi adedi 53, burada eğitim tahsil eden öğrenci sayısı ise 1.016'dı (Cuinet, 1891, s. 249). Böylece Müslüman ailelerden toplamda 1.818 öğrencinin eğitim gördüğü okul sayısı 81'di. Gayrimüslim ailelerin çocuklarını göndermiş olduğu 23 ilkokul bulunmaktaydı. Bu okullarda eğitim tahsil eden öğrenci sayısı ise 1.266 kişiydi. Genel olarak bakıldığında 104 eğitim-öğretim kurumunda toplamda 3.084 öğrenci eğitim tahsil etmiştir.

Cuinet'ye Göre Urfa Sancağında Tarım ve Hayvancılık

Vital Cuinet'nin Urfa sancağındaki izlenimleri neticesinde hakkında detaylı bilgi verdiği bir diğer konu bölgedeki tarım olmuştur. Bu çerçevede bölgenin iklim yapısı, dağları, ormanları ve nehirleri hakkında bilgi vermiştir. Buna göre Urfa, birkaç yer dışında, genellikle sıcak bir iklim yapısına sahiptir. Bölge sıcak olsa da sağlıklı bir ortama sahiptir. Bölge genelde düz ovalardan oluşmakla birlikte verimli ve geniş arazi yapısına sahiptir. Ayrıca geniş otlaklar da bulunmaktaydı. Rumkale ve Birecik kazalarının yanı sıra Urfa merkez kazasının bazı noktaları dışında diğer tüm bölgeler düzlük alanlardan oluşmaktadır (Cuinet, 1891, s. 250). Fransız gezginin sancağın iklim ve arazi yapısına dair yukarıda vermiş olduğu bilgilerden hareketle geniş ova ve verimli arazilerin varlığı bölgede tarımın gelişmiş olduğu çıkarımı yapılabilir.

Sancağın dağlık alanlarına bakıldığında ise sancak merkezinde tek dağ olarak bilinen Topdağı veya Karadağ olarak isimlendirilen bölge dağlıktır. Urfa kasabası bu dağ üzerinde kurulmuştur. Bu dağ üzerinde özellikle zeytin ve ceviz ağaçları ekilmekteydi. Bu ağaçlardan oldukça yüksek oranda verim elde edilmekteydi. Sancak sınırları içerisinde bulunan diğer dağlar Rumkale ve Birecik kazalarında yer almaktaydı. Bu dağlar üzerinde de insanların yaşamakta olduğu ve çeşitli mahsuller ürettikleri bilinmekteydi. Rumkale kazasında Karadağ bulunmaktadır. Fransız gezgin Birecik ve Rumkale kazalarında bulunan dağların Torosların

küçük kolları olduğunu ifade etmiştir (Cuinet, 1891, s. 254). Urfa sancağında az miktarda bulunan dağlar üzerinde insanların yaşamakta olduğu ve üretim yapma imkânlarının olmasından hareketle dağların pek de yüksek dik yamaçlara sahip olmadığı söylenebilir.

Gezgin, neredeyse tamamı oviden oluşan bu sancağın sınırları içerisinde ormanlık alanların çok az miktarda olduğuna dikkat çekmiştir. Ormanlık alanlar genel olarak dağlık alanlarda ve Birecik kazasında yer almaktaydı. Genel olarak bu ormanlık alanları zeytin ağaçları, dut ağaçları, fıstık ağaçları ve her türden meyve ağaçlarından oluşmaktaydı. Bu tür ağaçların yanı sıra üzüm bağları da bulunmaktaydı. Bu ağaç türlerinin yanı sıra çam, selvi, çınar, meşe ve ceviz ağaçları da yok denecek kadar azdı (Cuinet, 1891, s. 253). Cuinet'nin ormanlık alanlarla ilgili vermiş bilgiler çerçevesinde Birecik'te ormanlık alanların diğer bölgelere oranla fazla olmasının temel nedeni Fırat Nehri'nden dolayı bölgenin su olanaklarının mevcudiyeti olarak gösterilebilir.

Sancaktaki nehirlere bakıldığında ise birkaç nehrin bölgeden geçtiği bilinmektedir. Bunlardan Fırat Nehri en önemlileridir. Fırat Nehri, Diyarbakır vilayetinden Rumkale üzerinden güney tarafa ilerleyerek Birecik kazasından geçmektedir. Oradan da Halep merkez sancağına bağlı olan Menbiç kazasına girerek Rakka kazasına kadar uzanmaktadır. Birecik kazasından geçen Fırat Nehri'nin üzerinde sallar ve kayıklarla taşıma işlemleri yapılmaktadır. Bu sal ve kayıklar aracılığı ile buğdaylar kıyıları arasında taşınmaktaydı. Fırat Nehri'nin yanı sıra bir diğer önemli nehir de Bêlik Nehri'dir. Bêlik Nehri'nin iki çıkış kaynağı mevcuttur. Bu kaynaklardan ilki Suruç kazasında doğmaktadır. Kaynak kuzeyden doğuya doğru akmaktadır. İkinci kaynak ise Urfa sancak merkezinin 16 saat güneydoğusunda bulunan Türkmen-Cülap bölgesinde doğmaktadır. Bu kaynak noktasına Ain-Arouss (Gelin Kaynağı) adı verilmiştir. Bunun nedeni ise Hz. İbrahim ile Hz. Sara'nın burada evlenmesi olarak ifade edilmiştir. Bêlik Nehri'nin bu iki kolu birleşip Fırat Nehri'ne dökülmeden önce Rakka kazasına girmeden sancağın tüm orta ve güney ovalarını sulamaktaydı. Son olarak üçüncü nehir ise Habur Nehri'ydi. Bu nehir sancağın kuzey doğusunda birkaç nehrin Karacadağ bölgesinden akarak Ceylanpınar bölgesinde birleşmesiyle oluşmaktadır. Fırat Nehri'nin bir kolu olarak bilinen Habur Nehri, sancağın doğu sınırı boyunca kuzeyden güneye doğru akmaktadır. Asıl kaynağını ise Suriye sınırı içerisinde yer alan Ras-el-Aîn (Resûlayn) bölgesinden almaktadır. Cuinet, bu üç nehrin yanı sıra isimleri bilinmeyen birçok çayın da olduğundan bahsetmiştir (Cuinet, 1891, s. 253-254). Fransız gezgin tarafından sancağın su kaynaklarına dair verilen bilgilerden hareketle her ne kadar bölgede nehir açısından yaygın akar su ağı görülmesi de Fırat Nehri'nin bölgenin su ihtiyacını karşılamak için önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Cuinet'nin, sancağın tarım üretimine dair not etmiş olduğu bilgilere bakıldığında ise başlıca tarım ürünlerinin tahıl çeşitleri olduğu görülmektedir. Sadece buğdayın bölgedeki yıllık hasılatının 960.000 (158.400.000 kilogram)²³ kile olduğunu belirtmiştir.²⁴ Buğdayın yanı sıra Birecik ve Rumkale kazalarında şarap ve konyak üretilirken, çekirdeksiz kuru üzümler ve zeytin ağaçları yetiştirilmekteydi. Bilhassa Nizip bölgesinin ünlü yağlarının da üretimi oldukça önemliydi. Bunun yanı sıra üretimi yaygın olarak yapılan bir diğer tarım ürünü de pamuk olmuştur. Tütün²⁵ tarımı da yapılmaktadır. Ancak gezgin, tütünün kalite açısından düşük

²³ Cuinet, Urfa bölgesinde bir kilenin 165kilogram olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle 960.000 kilenin 158.400.000 kilografa tekabül ettiğini notlarında belirtmektedir Bkz. (Cuinet, 1891, s. 255).

²⁴ Kile, Osmanlı'da hububat ölçülerinde yaygın olarak kullanılan ve bölgelere göre farklılık gösteren ölçü birimidir. Cuinet'nin her bir kileyi 165kilogram olarak vermesine karşın, Zafer Toprak bu rakamı Urfa bölgesi için 174,352 kilogram olarak ifade etmektedir (Kallek, 2022, s. 567-570; Taşkın, 2005, s. 69).

²⁵ Bu tarihlerde Urfa tütününü çokuluslu yabancı sermaye tarafından 27 Mayıs 1883 tarihinde kurulan Reji Şirketi'ne

olmasından dolayı pek de ilgi görmediğini ifade etmiştir. Yaygın ekim alanı olmasına rağmen pek de ilgi gösterilmeyen bir diğer tarım ürünü de fıstık olmuştur. Halep ve çevresinde yetiştirilen fıstıklara oranla sancakta çok az miktarda üretim yapılmaktaydı. Sancakta yetiştirilen diğer tarım ürünleri arasında dut, afyon, incir, kenevir, mısır ve buğday yer almaktadır. Mısır ve buğday bilhassa Türkmen-Cülap bölgesinde yüksek oranda ekilmektedir. Yine bölgede üretimi yapılan ve önemli ihraç ürünleri arasında yer alan bir diğer tarım ürünü de susam olmuştur (Cuinet, 1891, s. 250). Bu denli geniş ve verim açısından zengin topraklara sahip olan sancakta 1890 yılında tarımsal üretimden elde edilen miktarlara dair veriler tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: Urfa Sancağının Kazalara Göre Tarımsal Üretimi

Ürünlerin Niteliği	Urfa Merkez ve Kazalar				Türlerin Toplamı
	Urfa Kile	Birecik Kile	Rumkale Kile	Suruç Kile	
Buğday	570.000	130.000	70.000	190.000	960.000
Arpa	460.000	86.000	45.000	100.000	691.000
Yulaf	5.000	-	-	-	5.000
Burçak	32.000	3.000	-	4.000	39.000
Darı	85.000	3.500	30.000	3.000	121.500
Susam	7.000	1.800	500	1.500	10.800
Pirinç	-	500	1.500	-	2.000
Yeşil Fasulye	1.000	500	-	-	1.500
Kuru Fasulye	1.200	300	-	-	1.500
Nohut	15.000	-	1.600	-	16.600
Mercimek	18.000	140	2.200	-	20.340
Toplam	1.194.200	225.740	150.800	298.500	1.869.240
Ürünlerin Niteliği	Urfa Merkez ve Kazalar				Türlerin Toplamı
	Urfa Okka ²⁶	Birecik Okka	Rumkale Okka	Suruç Okka	
Kenevir	55.000	130.000	-	-	185.000
Yer Elması	-	-	-	50.000	50.000
Pamuk	50.000	3.000	40.000	-	93.000
Tütün	6.045	4.252	2.475	492	13.264
Meyan Kökü	-	275.000	-	-	275.000
Meşe	-	-	700	-	700
İncir	2.250	5.000	6.000	-	13.250
Fındık	15.000	1.500	9.000	-	25.500
Antep Fıstığı	-	1.000	150.000	-	151.000
Nar	80.000	25.000	20.000	-	125.000
Karpuz, Kavun	300.000	135.000	11.550	7.000	453.550
Elma, Armut, Kaysı	80.000	2.800	4.000	-	86.800
Soğan	35.000	25.000	20.000	3.000	83.000
Sarımsak	12.000	1.500	200	200	13.900
Zeytin	7.500	400.000	34.000	22.000	463.500
Üzüm	635.000	450.000	250.000	65.000	1.400.000
Sumak	-	550	-	-	550

bağlı olan Urfa Reji Müdürlüğü tarafından idare edilmekteydi (Tanık, Dağ, 2023, s. 373; Dağ, 2022, s. 673).

²⁶ Okka Osmanlı coğrafyasında genel olarak 400 dirheme tekabül etmektedir. Dirhem değerlerinin farklı algılanmasından dolayı ufak da olsa okka miktarında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar Faroqhi 1,028, Sahillioğlu 1,228, el-Mouelhy 1,248, Mantran 1,280 ve Galanti 1,225 kilogram olarak açıklamıştır. (Tanış, 2005, s. 96-97).

Kimyon	1.800	5.100	-	-	6.900
Toplam	1.279.595	1.464.702	517.925	147.692	9.439.914

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 251.

Tabloda verilen veriler incelendiğinde Urfa sancağında kile ile ölçümü mümkün olan buğday, arpa, yulaf, burçak, darı, susam, pirinç, yeşil fasulye, kuru fasulye, nohut ve mercimek gibi ürünlerden verim elde edildiği görülmektedir. Bu verimlere dair istatistiki bilgiler ise Urfa merkezde toplam, 1.194.200 kile, Birecik kazasında 225.740 kile, Rumkale kazasında 150.800 kile ve Suruç kazasında ise 298.500 kile ürünün elde edildiği görülmektedir. Bu ürünlerden toplamda elde edilen verim ise 1.869.240 kile olduğu tespit edilmiştir. Her bir kilenin 165 kilogram olduğu bilgisinden hareketle 308.424.600 kilogram tahıl elde edilmiş olduğu söylenebilir. Okka bazında ölçülebilen ürünler arasından ise sancakta kenevir, yer elması, pamuk, tütün, meyan kökü, meşe, incir, fındık, Antep fıstığı, nar, karpuz, kavun, elma, armut, kaysı, soğan, sarımsak, zeytin, üzüm, sumak ve kimyon gibi ürünlerden verim elde edilmiştir. Bu ürünlerin dağılımına bakıldığında ise Urfa merkezinde 1.279.595 okka, Birecik kazasında 1.464.702 okka, Rumkale kazasında 517.925 okka ve son olarak Suruç kazasında ise 147.692 okka üretim elde edilmiştir. Bu üretimin toplamı ise 9.439.912 okkadır. Her bir okka 1,280 kilogram olmasından hareketle 12.083.087 kilo 4 gram üretime tekabül ettiği söylenebilir.

Cuinet'nin yukarıda tarım ürünlerine dair aktarmış olduğu bilgilerin yanı sıra üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta ise sancağa bağlı olan kazaların ün kazanmış oldukları tarım ürünleridir. Buna göre Rumkale kazasında bulunan çarşıda iyi kırmızı şarap, yerel halkın kullanımı için rakı, zeytin, Antep fıstığı ve incirin yoğun olarak satılmakta olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca bu tür ürünlerin kazada üretilerek yerli ahalinin tüketimine sunulduğu gibi ihraç edilmekteydi. Bu durum da bu ürünlerin kaza ekonomisine ciddi katkılarının olduğunu göstermektedir. Zeytinyağı ise kazanın önemli üretim ürünlerinden biriydi (Cuinet, 1891, s. 265). Birecik kazasıyla ilgili gezgin tarafından verilen bilgilere bakıldığında ise bölgenin çok verimli arazilere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle tahıl, susam ve üzüm olmak üzere birçok üründen yüksek oranda verim elde edildiğine dikkat çekmiştir. Birecik çevresinde zeytin ağaçlarının oldukça fazla olduğunu belirtmiştir. Halep bölgesinde üretilen en iyi meyve olan Nizip meyvesinden aşu alınarak Birecik kazasındaki ağaçlara uygulandığını not düşmüştür. Böylece Birecik'te de bölgenin en ünlü meyveleri yetiştirilmekteydi. Kazada üretimi yoğun olarak yapılan bir diğer ürünün üzüm olduğunu ifade etmiştir. Nitekim bölgede üzümün üretilen şarap oldukça büyük bir üne sahipti. Kazada üretimi yapılan diğer ürünler ise pamuk, afyon, Antep fıstığı, nar, tütün ve diğer meyve türleriydi. Tütün bölgede her ne kadar yetiştirilse de kalitesi düşük olduğundan dolayı oldukça ilgi görmeyen bir tarım ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır (Cuinet, 1891, s. 268-269). Gezgin, Suruç kazasında tarım üretiminin yapıldığı geniş bir ovanın mevcudiyetinden bahsetmektedir. Bu ova 371 köyden oluşmakla birlikte Suruç ovası olarak isimlendirilmiştir. Bu arazilerin verimliliği orta çağdan itibaren bilinmekteydi. Bu ovada yetiştirilen tarım ürünleri sallar ve teknelerle Fırat Nehri üzerinden taşınarak Zor bölgesine sevk edilmekteydi. Bu ürünlerin sevk edildiği bir diğer bölge de Antep, Halep ve diğer çevre bölgeler olmuştur (Cuinet, 1891, s. 270-271). Cuinet tarafından Suruç kazası ile ilgili verilen bilgiler bize kazada üretilen tarım ürünlerinin Zor, Halep, Antep ve diğer çevre bölgelere yapılan ticaretin önemli ürünleri arasında olduğunu göstermektedir.

Urfa sancağında tarım üretiminin yanı sıra hayvancılığın da yaygın olarak yapılmakta olduğu Fransız gezgin Vital Cuinet tarafından kayıt altına alınmıştır. Özellikle Urfa sancağının merkezi ile Suruç kazasından hayvancılığın yaygın olarak yapılmakta olduğuna dikkat çekmiştir. Gezginin aktarmış olduğu bilgilere göre bu bölgelerde iyi cinsten çok sayıda koyun, sığır ve at beslenmekteydi. Cuinet, bu sürülerden elde edilen yün, keçi derisi, tereyağı, süt ve peynir gibi yan ürünlerin kalitesinden dolayı yüksek oranda gelir sağlayan kalemler olduğuna

dikkat çekmiştir. Bilhassa tereyağı ve oldukça değerli olan yün ihracatın önemli ürünleri arasında yer almaktaydı. Fransız gezginin 1890 yılında Urfa sancağında beslenen hayvanların tür ve cinslerine dair aktarmış olduğu verilere dair ayrıntılı istatistiki bilgiler tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: Urfa Sancağı Hayvan Türleri

Türler	Urfa Merkez Sancağı ve Kazaları				Türler Bazında Toplam
	Urfa	Birecik	Suruç	Rumkale	
Koyun	191.378	13.684	151.625	24.831	381.518
Keçi	119.876	26.864	63.609	42.643	252.992
Ankara Keçisi	164	-	2.498	123	2.785
Öküz	8.700	3.780	5.200	3.800	21.480
Sığır	-	-	-	-	-
Boğa	360	150	310	190	1.010
İnek	4.500	2.200	3.000	3.200	12.900
Dişi İnek	3.800	1.600	2.200	2.400	10.000
Domuz	-	-	-	-	-
At ve Kısarak	3.700	1.250	3.500	630	9.080
Katır	120	30	6	50	206
Merkep	4.600	1.300	4.000	3.000	12.900
Yerlilerin Elllerinde Olan Deve	4.200	200	1.033	250	5.683
Göçebelerin Elllerinde Olan Deve	10.500	3.000	12.500	2.000	28.000
Tavuk	39.000	9.000	3.500	5.300	56.800
Hindi ve Ördek	1.250	180	-	150	1.580
Arı Kovanları	3.500	1.800	2.756	6.500	14.556
Toplam	395.648	65.038	255.737	95.067	811.990

Kaynak: Cuinet, 1891, s. 252.

Tablodaki verilere bakıldığında Urfa sancağında koyun, keçi, Ankara keçisi, öküz, sığır, boğa, inek, dişi inek, domuz, at, kısarak, katır, merkep, deve, tavuk, hindi, ördek ve arı gibi hayvan türleri beslendiği görülmektedir. Bu türlerden Urfa merkez sancağında sadece sığır ve domuzun olmamasıyla birlikte toplamda 395.648 baş hayvan beslendiği görülmektedir. Yine Birecik kazasında da sığır ve domuzun beslenmediği, 65.038 baş hayvanın mevcut olduğu söylenebilir. Suruç kazasında ise sığır ve domuz bulunmadığı gibi toplamda 255.737 baş hayvan kayıtlara yansımıştır. Son olarak Rumkale kazasında ise sığır ve domuz gibi hayvanın olmadığı gibi kazada toplamda 95.067 baş hayvanın beslendiği görülmektedir. Hayvan türlerin dağılımına bakıldığında ise 381.518 baş koyun, 252.992 baş keçi, 2.785 baş Ankara keçisi, 21.480 baş öküz, 1.010 baş boğa, 12.900 baş inek, 10.000 baş dişi inek, 9.080 baş at ve kısarak, 206 baş katır, 12.900 baş merkep, 5.683 baş yerlilerin kullanmış olduğu deve, 28.000 baş göçebe toplulukların kullanmış olduğu deve, 56.800 baş tavuk, 1.4580 baş hindi ve ördek ile 14.556 adet arı kovanının mevcut olduğu kayıtlara işlenmiştir. Netice olarak Urfa sancağında sığır ve domuzun beslendiğine dair kaydın olmaması ve toplamda 811.990 baş hayvanın mevcut olduğu çıkarımı yapılabilir.

Yukarıda verilen bilgilerin yanı sıra Cuinet, arıcılığın bölgede özellikle Birecik ve Rumkale kazalarına bağlı olan köylerin tamamında yaygın olarak yapıldığını belirtmiştir. Bu bölgelerde kovanlardan elde edilen mahsulün ise oldukça bol olduğuna dikkat çekmiştir (Cuinet, 1891, s. 252). Notlarında tütüne de değinen gezgin, tütünün üretim alanının oldukça yaygın olmasına rağmen düşük kaliteli olmasından dolayı pek de ilgi görmediğini ifade etmiştir. Bu nedenle bölge halkının tütün üretimine pek de rağbet göstermediğini aktarmıştır. Vital Cuinet'nin Urfa ile ilgili tutmuş olduğu kayıtlarda madenlerle ilgili herhangi bir bilginin mevcut olmadığı notunu düşmüştür (Cuinet, 1891, s. 253). Ancak Balkız bölgesinde yapılan kazılar neticesinde yerel halk tarafından sık sık antik döneme ait altın ve gümüş gibi değerli sikkeler

bulduğuna dikkat çekmiştir (Cuinet, 1891, s. 269). Maden suları hakkında da bilgi aktaran gezgin bölgede bulunan maden sularının sağlığa iyi geldiğinden dolayı bölge halkı tarafından ilgi gördüklerini belirtmiştir (Cuinet, 1891, s. 253). Bu kazaların yanı sıra Birecik kazasına bağlı olan Nizip bölgesinin de tarım üretimi açısından son derece elverişli arazi yapısına sahip olduğunu ifade etmiştir. Şöyle ki Birecik kazasının 11 kilometre batısında yer alan Nizip, 3.000 nüfusa sahip küçük bir kasabaydı. Buna rağmen kasabada zeytin ağaçlarının bolluğuna dikkat çekmiştir. Gezginin göre bu zeytin ağaçlarından üretilmekte olan yağ son derece kaliteli olmakla birlikte Antep bölgesine ihraç edilmekteydi. Nizip bölgesinde üretilip Antep'e sevk edilen bir diğer ürünün de şarap olduğunu aktarmıştır (Cuinet, 1891, s. 269). Urfa sancağı genelinde yeraltı maden kaynaklarının olmayışı bölge halkının genelini tarım ve hayvancılıkla uğraşarak geçimini sağlamaya sevk ettiği söylenebilir.

Cuinet'ye Göre Urfa Sancağında Sanayi ve Ticaret

Fransız gezginin üretim ve getiri sağlayan teftiş yerleri arasında Urfa'nın sanayi sektörü bulunuyordu. Buna göre sancağın başlıca sanayi dalları boyacılık, kuyumculuk, sabunculuk ve tüm zanaat meslekleri olmuştur. Kuyumculuk dışında diğer tüm sanayi dallarını oluşturan mesleklerin geneli aktif caddeler üzerinde kurularak faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Yine hâlâ kalıntılara rastlanılan daha önceki dönemlerde işlek olan bir demiryolu ağının olduğuna değinilmiştir. Bu demir ağının ise İskenderun, Halep ve Urfa arasındaki ticareti canlı tutmak için inşa edildiği kayıt altına alınmıştır (Cuinet, 1891, s. 254-255). Vital'in aktarmış olduğu bilgilerden hareketle sancakta sanayi sektörünün pek de gelişme göstermediği yorumunda bulunulabilir. Sanayi sektörünü teşkil eden dallara bakıldığında ise bölge halkının ihtiyaçlarını karşılamak için faaliyet gösteren iş dalları olduğu söylenebilir.

Cuinet'nin, sancağın ticari faaliyetlerine yönelik aktarmış olduğu bilgilere bakıldığında üretilen tahıl çeşitliliği gibi elde edilen verim miktarının fazla olmasına rağmen ihracatın aynı oranda yüksek olmadığı söylenebilir. Buna rağmen bölgede üretilip ihracatı en fazla gerçekleştirilen ürün buğday olmuştur. Buna göre Urfa sancağında yıllık buğday üretimi 158.400.000 kilogramdı. Üretilen bu miktardan Urfa merkezden Halep ve İskenderun'a, Suruç ve Birecik'ten Zor Mutasarrıflığına sevk edilen buğday miktarı ise 13.200.000 kilogram civarındaydı. Geriye kalan buğday miktarı ise 145.200.000 kilogramdı. Bu nedenle Cuinet, 1890 yılında yıl boyunca buğday üzerinden yapılan ihracattan elde edilen toplam gelirin 110.000 Türk lirası olduğunu belirtmişti. Bu miktarın çok az kısmını susam oluşturmaktaydı (Cuinet, 1891, s. 255-256).

Cuinet'ye göre bu tür ürünlerin ihraç edilememesine neden olan bir diğer gerçekliğin ise sevkiyat işlemlerinde kullanılacak olan araçların yetersizliği idi. Gezgin, buna rağmen buğdayın yanı sıra Urfa'dan ihraç edilen ürünler arasında 6.000 balya yün, 5.000 kantar pamuk, 3.000 kantar tereyağı, 30.000 keçi derisi, bir miktar öküz derisi, büyük miktarda kenevir ve 35.000 binek hayvanının Urfalı tüccarlar tarafından Diyarbakir, Musul, Van ve Erzurum gibi bölgelere ihraç edilmekte olduğunu aktarmıştır. Bu bölgelere genel olarak hayvansal ürünler ve hayvan türleri ihraç edilmekteydi. Bu tür ihraç ürünlerinin sevk edildiği ticaret güzergahı hakkında da notlar düşen Cuinet, bu güzergahın Birecik'te bulunan Fırat Nehri üzerinden geçerek Halep, Şam, Suriye ve Mısır bölgesine kadar uzandığını ifade etmiştir. Gezgin, yukarıda belirtilen ana ihraç maddelerine ek olarak 1890 yılında ihraç edilen diğer ürünler arasında sabun, yağ, şarap, beyaz ve kırmızı boyalı pamuk kumaşları, baskılı pamuklu kumaşlar, şallar, halıların yanı sıra Rumkale'den gelen kuyumcu eşyaları gibi bir dizi sanayi ürünlerinin de yer aldığını ifade etmiştir. Genel olarak sürü hayvanları hariç Urfa sancağından ihraç edilen ürünlerin yıllık toplam gelirin 230.000 Türk lirası civarında olduğunu not etmiştir. Fransız gezginin aktarmış olduğu bilgilerde hareketle Urfa sancağında üretimin fazla olmasına rağmen ihracatın çok az olduğunu ve buna bağlı olarak elde edilen gelirlerin son

derece düşük olduğu çıkarımı yapılabilir. Bu durumun önüne geçmek ve bölgede üretilen tütünlerin ihraç piyasasına daha fazla dahil edilebilmesi için hızlı ulaşım yollarının oluşturulması gerektiği hususunda gezgin Vital Cuinet öneride bulunmuştur. Böylece 1890 yılında Urfa sancağında yapılan ihracattan elde edilen gelirlerin üç katına çıkarılacağını ifade etmiştir (Cuinet, 1891, s. 255-256). Bu öneriden hareketle Urfa sancağının ihracat hususunda geri kalmasının temel nedeninin ticari ulaşım ağlarının yetersiz olması ve bu ürünleri sevk etmede birtakım sorunların yaşanmış olması çıkarımında bulunulabilmektedir.

İhracat bu durumdayken ithalata bakıldığında ise gezginin aktarmış olduğu bilgilerde şeker, kahve, patiska, kumaş, çarşaf, demir, ilaç maddeleri, hırdavat, çeşitli mamul ürünleri ve petrol gibi kalemlerden oluşan bir ihracat listesinin olduğu söylenebilir. Cuinet'ye göre bu ürünlerden şeker, kahve ve patiskalar İngiltere ve Fransa'dan, kumaş, çarşaf ve demir ürünleri Hindistan'dan, ilaç maddeleri ve hırdavat Avusturya ile Almanya'dan, çeşitli mamul ürünler İsviçre'den ve son olarak petrol ürünleri ise Rusya'dan ihraç edilmekteydi. Gezginin notlarına göre Rusya'dan 1890 yılında ihraç edilen petrol miktarı 10.000 varil civarındaydı. Tüm bu ithal ürünlerin 1890 yılındaki tahmini maliyetinin 15.000 Türk lirası olduğunu belirtmiştir (Cuinet, 1891, s. 256-257). Yukarıda verilen bilgilerden hareketle 1890 yılında Urfa sancağında gerçekleştirilmiş olan ihracat ile ithalat verileri kıyaslandığında 230.000 Türk lirası değerinde ihracata karşılık 15.000 Türk lirası değerinde ithalatın yapıldığı görülmektedir. İhracat ile ithalat arasındaki fark ise 215.000 Türk lirasıydı. Bu durum da Urfa sancağının ihracatının ithalatından fazla olduğunu göstermektedir.

Cuinet son olarak 1890 yılında sancak dahilinde toplanan vergilere temas eder. Buna göre alınan vergi türleri arasında arazi vergisi, asker muafiyet vergisi, temettü vergisi, öşür vergisi, ağnam vergisi, satış vergisi, maden ve orman vergisinin olduğunu kaydetmiştir. Bu vergi gelirlerinin yanı sıra mahkeme gelirleri ve kayıtlardan elde edilen gelirler de devlet bütçesine dahil edilen diğer gelir türleri arasında yer almıştır. Bu çerçevede Cuinet, 1890 yılında arazi üzerinden alınan vergi miktarının 1.830.850 kuruş, askerden muaf olmak isteyenlerden alınan vergi miktarının 263.222 kuruş, temettü gelirlerinin miktarından 917.000 kuruş, hububat üzerinden alınan öşür vergi miktarının 4.275.540 kuruş, hayvancılık üzerinden alınan ağnam vergi miktarının 2.275.222 kuruş, çeşitli vergiler üzerinde tahsil edilen miktarının 160.410 kuruş, ticaret işlemleri sırasında satış vergisi olarak tahsil edilen vergi miktarının 19.110 kuruş, maden ve ormanlar için alınan vergi miktarının 11.140 kuruş, çeşitli faaliyetler üzerinden tahsil edilen vergi miktarının 265.730 kuruş, mahkeme gelirlerinin vergi miktarının 167.530 kuruş ve kayıt işlemleri sırasında ahaliden tahsil edilmiş olan vergi miktarının ise 802.000 kuruş olduğunu not etmiştir. Bu gelirlerin toplam miktarı ise 10.987.754 kuruş olarak hesaplanmıştır (Cuinet, 1891, s. 257). Urfa Mutasarrıflığının vergiler üzerinden 1890 yılında tahsil etmiş olduğu miktara bakıldığında en yüksek gelirin 4.275.540 kuruşla hububat üzerinden alınan öşür vergisi olduğu görülmektedir. Bu durum da bölgede hububat alanında önemli bir üretimin yapıldığını göstermektedir. En düşük gelirin sağlandığı alan ise 11.140 kuruş ile maden ve orman vergisi olduğu tespit edilmiştir. En düşük vergi miktarının maden ve ormanlar üzerinden tahsil edilmiş olması sancakta maden ve orman oranının çok düşük olduğunu göstermektedir. Nitekim gezginin daha önce de belirttiği gibi maden kaynağının hiç olmadığını ve ormanlık alanların yok denecek kadar az olduğuna değinmişti.

Sonuç

Vital Cuinet'nin, 1890 yılında Urfa sancağına dair tutmuş olduğu notlarda, sancağın tarihi, idari ve demografik yapısı, eğitim durumu, tarım ve hayvancılığı ile sanayi ve madencilikle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Ayrıca bu notlar şehrin ticari faaliyetlerine dair bilgiler içeren önemli kaynak niteliğindedir. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin 1880 ile 1892 yılları arasında genel sekreterliğini yapan Vital Cuinet'nin Urfa sancağıyla ilgili tutmuş olduğu

notlar genel itibarıyla 1889 yılı Halep Vilayet Salnamesinden ve Urfa sancağıyla ilgili tutulan kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır. Cuinet, salname dışında bölgede yapmış olduğu araştırmalar, gerçekleştirmiş olduğu görüşmeler ve edinmiş olduğu izlenimler neticesinde bilgiler toplamıştır. Cuinet'nin bölgeyle ilgili tutmuş olduğu bu kayıtlar sadece bir kültürel faaliyet olarak değerlendirilmemelidir. Zira notların hazırlanmasından sonra kitap olarak bastırılması sürecinde aktif rol üstlenen Fransa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryollarından madencilğe kadar birçok alanda yatırımları bulunmakla birlikte nüfuz alanını daha fazla genişletme ve yeni yatırım alanlarını keşfederek bu alanlarda yapılacak yatırımlara bağlı olarak gelirlerini arttırma gayretinde olduğu söylenebilir. Ancak Cuinet'nin gözlem ve tespitleri neticesinde toplamış olduğu bilgileri kayda alırken ideolojik ve siyasi etkilerden uzak durmaya çalıştığı söylenebilir. Ayrıca bu bilgileri toplarken görevi olduğu üzere, ele aldığı her konuyu ayrıntılarıyla aktarmış, tablolar eşliğinde istatistiki bilgiler vermiş ve haritalar ekleyerek görselliği betimlemeye çalışmıştır.

Gezginin, notları oluşturma biçimi belirli bir düzen içinde gerçekleştirmiştir. Buna göre öncelikle sancağın tarihi ve coğrafi konumu hakkında bilgi aktarmıştır. Daha sonra nüfus verilerine dair istatistiki bilgiler aktararak demografik yapı hakkında notlar tutmuştur. Akabinde sancağın eğitim durumuna, tarımsal faaliyetlere, hayvancılık sektörüne, ticari gelişmelere, sancağın ulaşım olanaklarına ve yer altı kaynaklarla maden rezervlerine dair bilgileri ayrıntılı şekilde aktarmıştır. Bilgilerin bu şekilde alt başlıklar altında düzenli ve ayrıntılı şekilde aktarılması ve tablolarla istatistiki verilerin belirtilmiş olması kaynağın kullanımını açısından araştırmacılara büyük kolaylık sağlamaktadır. Burada notlardan istifade edecek olan araştırmacıların dikkat etmeleri gereken husus verilen bilgilerin güvenilirliği ve geçerliliği konusu olmalıdır. Zira her ne kadar dönemin salnamelerinden yer yer istifade edilmiş olursa da resmî kaynaklara başvurulmadan bir gezgin tarafından hazırlanmış olan bu notların nesnellikten uzak olmasına yol açmıştır. Nitekim gezgincilerin tutmuş olduğu notların tarih yazıcılığında ana kaynakları besleyen yardımcı veya ikincil kaynak gerçekliği bu düşüneyi destekler niteliktedir.

Bu bilinçle gezginin Urfa sancağına dair tutmuş olduğu notların incelenmesi neticesinde bölgeyle ilgili olan kayıtlarda geçen bazı bilgi ve istatistiki verilerin 1889 veya 1890 yılına ait salnamelerdeki bilgilerle çeliştiği söylenebilir. Bu nedenle bu tutarsızlığın en aza indirilebilmesi adına sıklıkla dönemin salname ve araştırma-inceleme eserlerine başvurularak bilgilerin karşılaştırılması yapılmaya çalışılmıştır. Bilhassa Urfa tarihi ile ilgili aktarılan bilgilerde ciddi bir eksiklik ve az da olsa yanlış bilgilerin mevcudiyetinden söz edilebilir. Yine bölgenin tarihine dair gezginin vermiş olduğu bilgilerin son derece kısıtlı olduğu çıkarımı yapılabilir. Şöyle ki Selekos İmparatorluğu ile Osrhoene Krallığı'nın Urfa ve çevresindeki hâkimiyetlerine dair bilgiler vermiş olmasına rağmen daha sonra Urfa ve çevresine hâkim olan Roma İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu'nun yanı sıra Müslümanların faaliyetlerine dair bilgiler aktarmamıştır. Bilhassa bölge Müslümanların hâkimiyeti altındayken Emevilerin, Abbasilerin, Hamdanilerin, Numeyrilerin ve Selçukluların idaresine dair pek ayrıntı sunmamıştır. Timur İmparatorluğu'nun bölgedeki saldırılarına ve yağmalarından bahsetmiş olsa da daha önceleri 1244 yılında Moğollara bağlı olan Tatarların bölgeyi yağmalamasına dair verileri kayıt altına almamıştır. Urfa Haçlı Kontluğunun kuruluş tarihini 1092 yılı olarak belirtmiş olsa da literatürde yer alan birçok kaynakta bu tarih 10 Mart 1098 olarak geçmektedir. Haçlı Kontluğundan sonra sırasıyla bölgeye hâkim olan Zengiler ile Eyyübilerden bahsetmemiştir. Urfa ve çevresinin 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Memluk Devleti'nden alındığına dair tespitlerine rağmen bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce Karakoyunluların ve Akkoyunluların idaresi altında olduğuna dair verilere yer vermemiştir. Bu durum da verdiği bilgilerin daha çok genel geçer bilgiler olduğu yorumu yapmamıza olanak tanımaktadır.

Sancağın tarihi geçmişine yönelik vermiş olduğu bilgilerin aksine coğrafi konumu, idari yapısı, yerleşim alanı, demografik yapısı, eğitim durumu, tarım ve hayvancılık sektörü, ulaşım olanları ile yer altı kaynakları ve maden rezervlerine dair aktarmış olduğu bilgilerin genel olarak dönemi ele alan kaynaklarla benzer olduğu görülmektedir. Bu nedenle 1890 yılına dair Urfa sancağı konusunda yapılacak çalışmalar için önemli bir kaynak olma özelliğini taşıyan bu notlar, ele aldığı konu başlıklarının çeşitliliği ve ayrıntılı bilgiler içermesi açısından değerlidir. Bu nedenle Cuinet'nin notları yakınçağ Osmanlı tarihi ve özellikle yerel tarih çalışmaları için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Cuinet'nin vazifelendirilmiş olduğu misyon çerçevesinde hareket ettiğine dair izlenimleri, tutmuş olduğu notlarda açıkça tespit edebilmek mümkündür. Şöyle ki Halep ile Urfa arasında yoğun bir ticari etkileşimin olduğuna dikkat çekerek bir demiryolu hattının inşa edilmesi hâlinde ticaret üzerinden elde edilen gelirlerin üç katı arttırılabileceği önerisinde bulunmuştur. Bu doğrultudaki notlarından hareketle Cuinet'nin sadece mevcut olan durumu ele almadığını, bölgenin ticari gelişimi açısından bazı öneri ve fikirleri sürerek ticari canlılığın nasıl sağlanacağına dair tespitlerde bulunduğu söylenebilir. Bu durum ise gezginin üstlenmiş olduğu misyon çerçevesinde hareket ederek idarenin yatırım yapacağı alanları belirlemeye çalıştığını göstermektedir. Teftiş amacıyla gelen gezginin idarenin yatırım alanlarını belirlemesi için bilgi toplayarak önerilerde bulunduğu bir diğer önemli alan da tarım ve hayvancılık sektörü olmuştur. Tutmuş olduğu notlarda geniş ve verimlilik açısından zengin arazi yapısına sahip olunmasından dolayı bölgenin tarım ve hayvancılık sektörü açısından son derece gelişmiş olduğunu ve yapılacak doğru yatırım hamleleri ile tarım ürünlerinde yüksek oranda verim elde edilebileceğini belirtmiştir. Ancak aynı düşünceleri bölgenin yer altı ve maden kaynakları için dile getirmemiştir. Çünkü bölgenin yer altı kaynakları ve maden rezervleri açısından son derece fakir olduğuna dikkat çekerek bu olanda yapılacak yatırımların hiç de doğru hamleler olmayacağına işaret etmiştir. Tespit ve önerilerde bulunduğu bir diğer alan sanayi sektörü olmuştur. Ticari faaliyetlerinin gelişmemesinin temel sebebini ulaşım ağının gelişmemiş olmasına bağlamıştır. Bu çerçevede bir demiryolu ağının inşa edilmesi hâlinde bölgede üretilen birçok tarımsal ürünün ticareti üzerinden önemli gelir sağlanabileceğine dikkat çekmiştir. Ayrıca bölgenin düzlük alandan oluşmasından dolayı inşa edilecek olan bu demiryolu ağının da maliyet açısından son derece düşük bir bütçe ile inşa edilebileceğini kaydetmiştir.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezâreti-İdare (HR. İD): 290/50.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS): 167/5, 175/62.

Yıldız Resmî Maruzat (Y. A. RES): 4/70.

Sadaret Mukavelenameler (A.) DVN. MKL): 18/9.

Hariciye Nezâreti-Londra Sefareti (HR. SFR. 3): 16/12.

Salnâmeler

Salnâme-i Vilayet-i Halep, Hicri 1306.

Salnâme-i Vilayet-i Halep, Hicri 1307.

Araştırma-İnceleme Eserler

Adiloğlu, B. ve Yücel, G. (2021). Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi. *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 21, 67-78.

Anbar, Â. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla finansal entegrasyonu: 1800-1914. *Journal of Finance Letters*, 23(84), 17-37.

Arı, B. (2002). Osmanlı maliyesinin iflas ve 1854 istikrazı. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 4(17), 45-56.

- Aslanoğlu, M. (1999). II. Abdülhamid'in iktisadi ve mali politikalar üzerindeki etkisi. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 63, 25-32.
- Asoğlu, İ. (2018). Osmanlı son döneminde Urfa'da bir Ermeni yerleşkesi: Telfutur mahallesi ve sakinleri. *Turkish Studies History*, 13(24), 17-32.
- Atam, Ş. (2020). Vital Cuinet'e göre XIX. yüzyıl sonlarında Balıkesir'in idari, demografik ve sos-ekonomik yapısı. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 369-392.
- Badem, C. (2009). Kırım savaşı esnasında Namık Paşa'nın Avrupa'da borç arayışı (1853-54). *Toplumsal Tarih Dergisi*, 186, 68-75.
- Başkutlu, S. (2021). Vital Cuinet ve Şemseddin Sâmî'nin çalışmalarında dersim sancağı. Dıvrak, U. (Ed.) *Dersin/Tunceli Tarihi Araştırmaları*. (1. Baskı, s. 267-298), Ankara: Kalan Yayınları.
- Belin, M. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi tarihi*. (Ceylan, O. Çev). Ankara: Gündoğdu Yayınları.
- Birvural, A. (2019). Osmanlı Devleti'nde 1854-1874 borçlanmalarına genel bir bakış ve moratoryum. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(23), 115-122.
- Can, T. (1978). Dış borçlarımız ve Düyunu Umumiye deneyimi. *İktisat Dergisi*, XXIII(173), 12-15.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'Aise-Mineure*. Paris: Ernest Leroux Editeur.
- Çakmak, Y. (2020). Şemseddin Sâmî ve Vital Cuinet'in çalışmalarında Erzincan. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (MÜSBİD)*, 9(1), 22-37.
- Çetin, E. C. (2018). Düyun-u Umumiye ve Osmanlı dış borç tarihi genel bir bakış. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 134-249.
- Çetin, M. (2020). İngiliz konsül raporlarına göre 19. yüzyılın sonunda Osmanlı limanlarında ticari hayatın belirleyenleri. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(21), 315-346.
- Dağ, M. (2022). Osmanlı taşrasında yabancı sermaye yatırımı: Siverek Düyûn-ı Umûmîyye Müdürlüğü ile Reji Memurluğu (1881-1925). *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 2(8), 132-159.
- Dağ, M. (2022). Urfa Reji müdürlüğü ve tütün kaçakçılığıyla mücadeledeki rolüne dair bir inceleme. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 673-696.
- Dağ, M. (2023). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Adana ve Erzurum Reji İdaresi (1883-1925)*. (Yayımlanmamış Doktora tezi). Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Dağ, M., Tanık, İ. H. (2023). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir kurumun işleyişi: Reji İdaresi şartnameleri (1883-1914), *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 371-392.
- Demirkent, I. (1898). Urfa Haçlı Kontluğu tarihine bir bakış (1098-1146). *Belleten Dergisi*, 53(206), 167-174.
- Ekinci, A. (2018). *İki tepeli şehir: Urfa mahalleleri*. Ekinci, A. (Ed.). *Osmanlı Urfası I*, (1. Baskı, s. 99-121). Şanlıurfa: Urfa Okulu Yayınları.
- Ekinci, A. (2011). Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık. Keskin, Y. Z. (Ed.). *Geçmişten günümüze Şanlıurfa'da dini hayat*. (1. Baskı, s. 71-80). Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ekinci, A. ve Asoğlu, İ. (2018). *Osmanlı'da Sıbyân mektepleri ve Urfa örneği*. Ekinci, A. (Ed.). *Osmanlı Urfası I*, (1. Baskı, s. 333-344). Şanlıurfa: Urfa Okulu Yayınları.
- Ekinci, A. (2008). *Harran mitolojisi ve tarihi*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

- Ekinci, A. (2006). *Müze şehir Urfa (arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları ışığında Urfa)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ekinci, A. ve Paydaş, K. (2018). *Kuruluşundan Osmanlı hakimiyetine: Urfa siyasi tarihi*. Ekinci, A. (Ed.). *Osmanlı Urfası I*, (1. Baskı, s. 6-31). Şanlıurfa: Urfa Okulu Yayınları.
- Eldem, V. (1994). *Harp ve mütareke yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erdoğan, A. (2014). *Düyun- u Umumiye'nin kurulmasının siyasi yönü ve Reji İdaresiyle ilişkisi*. Mercimek, H. V. ve Akçiçek, İ. E. (Ed.). *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün*. (1. Baskı, s. 193-216). İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014.
- Ergüder, B. (2020). Düyun-u Umumiye İdaresi'nin borç yönetiminden bir kesit: ikramiyeli tahviller. *Tarih & Gelecek Dergisi*, 6(2), 470-485.
- Eroğlu, O. (2010). Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kamu maliyesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12, 57-89.
- Ezer, F. (2012). 1929 dünya ekonomik krizi öncesi Atatürk dönemi Türk ekonomisi (1923-1929). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 100(199), 31-40.
- Genç, M. Özvar, E. (2021). *Osmanlı ekonomisine dair konuşmalar I*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Geyikdağı, V. N. (2008). *Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye (1854-1914)*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Güler, B. A. (2006). Yönetimde özerklik sorunu: Duyunu Umumiye Osmanlı Meclisi İdaresi 1881-1948. *Memleket Siyaset-Yönetim Dergisi*, 1, 99-122.
- Güler, M. N. (2017) Urfa'nın (er-Ruhâ) Haçlı Fransıza karşı 1144'deki ilk kuruluşundan fukahânın mücadelesi. Şulul, K. ve Sabuncu, Ö. (Ed.). *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa I*, (1. Baskı, s. 163-180). Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2017.
- Güner Sayar, A. (2021). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması (klasik dönem'den II. Abdülhamd'e)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kapaklı, K. (2013). *Halep vilayet salnâmelerinde Urfa sancağı 1303-1326 (1886-1908)*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Karakaş, M. (2011). *Urfa'nın kültür ve inançlar serüveni*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği Yayınları.
- Karaman, K. ve Pamuk, Ş. (2009). Avrupa Devletleriyle bir karşılaştırma Osmanlı bütçeleri ve mali yapının evrimi. *Toplumsal Tarih Dergisi*, (191), 26-33.
- Kartopu, S. (2012). Düyun-u Umumiye İdaresi ve idareyle ilgili görüşler. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 32-40.
- Kallek, C. (2022). Kile. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 25: 567-570. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin taşrası-16. yüzyıldan 19. yüzyıla Bursa'da toplumsal süreçler ve mekânsal değişim*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kazgan, G. (2002). *Tanzimattan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keçeligil, H. T. (2019). Başlangıçtan günümüze Türkiye'nin borçları ve kırılğan beşli. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 103-129.
- Kılınçkaya, M. D. (2005). 1920 yılının yazında egemenlik ve mali kaynakların denetimi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 21(61), 305-321.
- Kıray, E. (2015). *Osmanlı'da ekonomik yapı ve dış borçlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koç, İ. C. (2010). İzmir İktisat Kongresi'nin Türk ekonomisinin Oluşumuna etkileri. *Atatürk Dergisi*, 3(1), 145-167.
- Kopra, M. ve Yolun, M. (2012). 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı borçlar tarihine bir bakış. *History Studies International Journal Of History*, 4(1), 335-358.

- Korkmaz, E. (2020). Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nde karaborsa. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (66), 241-279.
- Küçük, A. (1996). Gregoryen Ermeni kilisesinin oluşması ve konsil kararları karşısındaki tutumu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35(1-4), 117-154.
- Merçil, E. (1990). Sultan Salâhaddin Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle münasebetleri. *Belleten Dergisi*, 54(209), 417-426.
- Müderisoğlu, A. (2013) *Kurtuluş Savaşı'nın mali kaynakları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Noviçen, A. D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürgeleşmesi*. (Dinçer, N. Çev). Ankara: Onur Yayınları.
- Özme, A. (2006). Günümüze ulaşmayıp yayın ve arşiv kaynaklarından saptanan Ruha (Urfa) hanları üzerine bir bakış. *Sanat Tarihi Dergisi*, XV(I), 97-111.
- Öztürk, C. (2007). *Millî Mücadele döneminde Reji sorunu*. Gürsoy Naskali, E. (Ed.). *Tütün Kitabı*. (1. Baskı, s. 107-118). İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- Palalı, İ. (2021). Osmanlı Devleti'nde İlköğretimde yenileşme ve Urfa ilk mektepleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 127(250), 83-102.
- Pamuk, Ş. (1999). En büyük tağşiş ve 1844 tarihli tashih-i sikke işlemi. *Toplumsal Tarih Dergisi*, (13), 12-15.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi (1820-1913)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme (1820-1913)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2019). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2019). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sarı Güven, M. (2020). Vital Cuinet'e göre 19. yüzyıl'ın son çeyreğinde Kastamonu vilayeti'nde ulaşım ve ticaret. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, (35), 67-85.
- Sönmez, M. E. ve Akgün, V. (2013). Şanlıurfa şehrinin alansal gelişiminin tarihi yapıların konumları ve uydu görüntüleri ile belirlenmesi. *Türk Coğrafya Dergisi*, (61), 45-62.
- Subaşı, E. (2014). *O bir Osmanlı Ermenisi*. İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Şahin, H. (2017). Ahmed Zühdü Paşa ve Osmanlı maliyesi üzerine bir lâyiha. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 1-29.
- Şeker, M. (2007). Osmanlı Devleti'nde mali bunalım ve ilk dış borçlanma. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 115-134.
- Tabakoğlu, A. (2015). *Türkiye iktisat tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taçalan, N. (1970). *Ege'de kurtuluş savaşı başlarken*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Taşkın, Ü. (2005). *Osmanlı Devleti'nde kullanılan ölçü ve tartı birimleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Tezel, Y. S. (2002). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Tokdemir, E. (1985). *Türkiye ekonomisinin tarihsel temeli*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası.
- Tokgöz, E. (2018). Birinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisinde değişen dengeler. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 7-28.
- Tokuş, Ö. (2017). Moğol hakimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının isyanları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 117(230), 177-208.
- Toprak, Z. (2016). Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine mali egemenlik sorunu (1876- 1945). *Toplumsal Tarih Dergisi*, (276), 56-71.

- Toruk, F. (2009). Fransız gezgin Vital Cuinet'in gözüyle Çankırı. *Bellekten Dergisi*, 73(268), 721-740.
- Törel, T. (2020). Düyun-ı Umumiye genel sekreteri Vital Cuinet'in 1891'de Malatya Sancağı üzerine tespitleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 763-769.
- Tunçel, A. K. ve Yıldırım, M. (2014). 1854-1875 döneminde Osmanlı Devleti'nin dış borçlanması: kaç milyar dolar Osmanlı Devleti'nin iflasına neden oldu?. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 1-26.
- Turan, M. N. (2010). Şanlıurfa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (38), Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uğur, A. ve Karabulut, R. (2018). Osmanlı dış borçları için çıkarılan tahvil ihraçlarının analizi. Sağlam, M. (Ed.). *VII. Uluslararası Sempozyum İdealden Gerçeğe Toplum, Siyaset ve Ekonomi Sempozyumu*, (s. 40-51), Malatya: BİLSAM Yayınları.
- Uysal, Y. (2020). Vital Cuinet'in gözlem ve değerlendirmelerinde Hacı Bektaş-ı Veli tekkesi. *Turkish Studies-Language and Literature*, 15(2), 907-916.
- Ünal, M. A. (2012). *Osmanlı sosyal ve ekonomi tarihi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Üner, M. A. (2017). *Halep Salnâmelerinde Suruç*. İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Yavuz, E. (2017). *Türk iktisat tarihinde Erzincan (1923-1960)*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Yıldız, A. (2007). Osmanlı İmparatorluğunun borçlanmasında yabancı sermayenin etkisi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (37), 113-125.
- Yılmaz Gündüz, A. (2012). Osmanlı Devleti'nin ekonomi ve dış borç politikası. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 1-18.
- Yılmaz, F. (2007). *Cumhuriyet döneminde Osmanlı dış borçları (Düyun-u Umumiye)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yılmaz, F. (2003). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dış borçlar (Düyun-u Umumiye)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yılmaz, F. (2011). *Osmanlı'nın borç batağı-Düyun-u Umumiyye*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Quataert, D. (2000). Düyun-ı Umumiye'nin istihdam politikaları (1881-1909). Fethi A. (Çev.). *Toplumsal Tarih Dergisi*, (79), 15-19.
- Quataert, D. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. (Bertay, A. Çev). İstanbul: İletişim Yayınları.